

Autohtoni starorimski odgoj

UDK: 37(367)“652“
 Primljeno: 02.04.2014.
 Izvorni znanstveni članak

Prof. dr. sc. Marko Pranjic¹
 Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu
 m.pranjic@hrstud.hr

Sažetak

Istraživanja starorimskoga odgoja uglavnom se svode na utjecaj grčkih odgojnih sadržaja na one rimske. U ovom se prilogu ide za tim da se identificiraju neki starorimski odgojni sadržaji specifični za najstariji rimski odgoj dok još uvijek nije bilo značajnog grčkog utjecaja iako se i ovdje naziru njegovi pojedini elementi. Pritom se inzistiralo na onom specifično rimskom, poput praktičnog za razliku od teorijskog, države kao odgojnog cilja za razliku od pojedinca, ukazivanja na veoma snažan utjecaj tradicije na „odgojne sadržaje“ i „odgojni postupak“. U prilogu se donose i specifične starorimske „odgojne instance“ kao što su „pater familias“, „mater familias“, uzori i ideali oličeni kroz kućne, ratne odnosno ratarske vrline i vještine. Detektirane su i starorimske elementarne „odgojne ustanove“ kao što su: „litterator/ludi magister“ u suvremenom pedagoškom izričaju – osnovnoškolski učitelj, „ludus litterarius (litterarum)“ – osnovnoškolski kurikulum, „prima litterarum elementa“ – osnov-

¹ Marko Pranjic je pročelnik Odjela edukacijskih znanosti i nastavničke naobrazbe sveučilišnog centra Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu. U posljednje vrijeme se vrlo intenzivno bavi istraživanjem odgoja u vrijeme antike (ranogrčki, ranorimski i ranokršćanski odgoj) i u tom smislu već je objavio nekoliko istraživanja sa sva tri područja.

na škola. Ukazalo se i na začetke višeg, uvjetno rečeno, srednjoškolskog obrazovanja kroz istraživanje pojma „grammaticus“ – srednjoškolski nastavnik, kao i onog visokog dok se raspreda o naznakama govorništva. Pritom je uvijek i posvuda u prvom planu specifičan starorimski pristup odgoju gdje se više gleda na konkretno, tjelesno, učinkovito, prizemljeno, od veće koristi za sveukupnu društvenu zajednicu, državu, a manje za pojedinca. Za razliku od starogrčkoga odgoja, u onom starorimskom nije važna ni velika uglađenost u riječi i držanju, ni posebno lijepi tjelesni izgled, ni širenje prostora za rast i razvoj pojedinca, već neposredna korist od svega toga što se radi i poduzima za državu kao eminentni odgojni cilj.

Ključne riječi: starorimski odgoj, država, mos maiorum, pater/mater familias, litterator, ludus litterarum, grammaticus, retorika.

Svima je koji istražuju najranija stoljeća antike znano da postoje mnoge dodirne točke između kultura i civilizacija Grčke i Rima. No, postoje i neke razlike. Tako rimsko društvo manifestira *specifičnosti* koje se reflektiraju i na njegovo poimanje i prakticiranje *odgoja*². Kod Rima su na *javnoj sceni* i u prvom planu *država, zakoni i umijeće ratovanja*, a na *privatnoj obitelji i poljodjelstvu*³. To su obilježja latinskoga genija ali i njegova odraza na cjelokupno ljudsko življenje.

Praktično u prvom planu

U svojim se počecima Rimljani ne opterećuju skladom tjelesnih i duševnih sposobnosti te ne mare puno za znanost, knjigu i umjetnost, ali im je zato ono *praktično, neposredno korisno i primjenjivo*, drugim riječima *materijalizirano*, stalno pred očima⁴, počevši od graditeljstva pa sve do *Zakonika dvanaest ploča*⁵. Naravno da je takav stav prema životu imao utjecaja i na samo koncipiranje formacije mladog

² Christes, Johannes (2006), *Handbuch der Erziehung und Bildung in der Antike*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

³ Scholz, Peter (2011), *Den Vätern folgen: Sozialisation und Erziehung der republikanischen Senatsaristokratie*, Berlin: Verlag Antike

⁴ Backe-Dahmen, Annika (2008), *Die Welt der Kinder in der Antike, Mainz am Rhein: von Zabern*.

⁵ *Leges duodecim tabularum* je plod nastojanja plebejaca u borbi protiv samovolje patricija. To je prva i najvažnija kodifikacija rimskog građanskog prava koja je bila urezana u mjedene ploče i postavljena na rimski forum oko 450 pr. Kr., gdje je ostala sve do provale Gala (oko 390. pr. Kr.).

naraštaja, na njegov konkretni odgoj i njegovo svakodnevno ponašanje u društvenoj zajednici.

Μουσική και γυμναστική (*musiké kai gymnastiké*⁶, muzika/glazba, pjesništvo, obrazovanost općenito i gimnastika, tjelovježba) zlatno je geslo Helena koje u početku neće posebno fascinirati Rimljane niti će grčka *καλοκάγαθία* (*kalokagathía*, velikodušnost, čestitost, vrlina, moralna dobrota, tj. uzorna sinteza lijepoga i dobroga) biti za njih najveća ljudska krepost. Naprotiv, oni će geslo “et facere et pati fortia Romanum est”⁷ (činiti, djelovati te istovremeno znati trpjeti, podnositi i čekati na priliku) proglasiti svojim načelom u kojemu se nalazi snaga rimskoga genija. Zato će se ovdje više diviti Cincinatu, Regulu i Fabriciju⁸ koji su, ne libeći se najtežih fizičkih poslova, sa svojih polja odlazili na sjednice Rimskoga senata, a manje Homeru, Sofoklu i Platonu koji osobno nisu bili skloni takvoj vrsti ljudske djelatnosti dijelom je prezirući ili je, u najmanju ruku, pripisujući nižim društvenim slojevima.

U Rimu se slave *vojnici* i uzora vrijedni mrtvi *preci*. Jedni kao jamac države i njenog neprestanog širenja, što je povezano s blagostanjem sviju, a drugi kao oličenje specifičnih rimskih kreposti i vrlina⁹. Umrlima su posvećene “*carmina Saliaria*”¹⁰, pomalo nezgrapne davorije usporedi li ih se s ljepotom grčkog poetskog izričaja. No, to Rimljaninu nije razlog nekoj posebnoj duševnoj patnji. Naprotiv! Marko Porcije Katon (234-149)¹¹, koji živi lijep broj stoljeća nakon osnutka Rima, još uvijek omalovažava plemeniti grčki nauk, dok će dva Scipiona, Stariji (236-183)¹² i Mlađi (185-129)¹³, na istu ravan staviti *junaštvo* i *naobrazbu*, iako ovo potonje u njihovo

⁶ U literaturi se nailazi i na inverziju ovih pojmova (*γυμναστική και μουσική*), a u antičkoj Grčkoj upućuje na odgojno-obrazovni ideal u smislu sklada duha i tijela.

⁷ Tit Livije, *Od osnutka grada* (*Liv. auc*) II, 12.

⁸ Vrlo cijenjeni i poštovani uzori, zapravo ratari antičkoga Rima koji su bili siromašni građani rimske države pa ipak nepodmitljivi i nepotkupljivi.

⁹ Uwe, Walter (2004), *Memoria und res publica: zur Geschichtskultur im republikanischen Rom*, Frankfurt am Main: Verl. Antike.

¹⁰ Bogoštovne pjesme sastavljene na arhaičkom latinskom jeziku koje su pjevali Salijeви svećenici, vrsta svećenika pod oružjem koji su plešući izvodili bogoštovne čine.

¹¹ Marko Porcije Katon Stariji (Marcus Porcius Cato Maior) nosio je uz svoje ime različite nadimke. Tako „cenzor“, „mudri“, „stari“ kako bi ga se razlikovalo od njegova praunuka Katona Mlađega. Bio je vrlo poznat po svome konzervatizmu i opiranju helenizaciji.

¹² Publije Kornelije Scipion Afrički (Publius Cornelius Scipio Africanus) bio je general u Drugom punskom ratu, u kojem je pobijedio Hanibala, ali je poznat i kao veliki državnik Rimske Republike.

¹³ Publije Kornelije Scipion Emilijan Afrički Numantinski (Publius Cornelius Scipio Aemilianus Africanus Numantinus), general i političar Rimske Republike. Kao konzul zapovijedao je posljednjom opsadom i razaranjem Kartage 146. pr. Kr.

vrijeme nije ni narodno, ni rimsko, nego je crpljeno iz grčkih vrela slično uostalom i najvećem dijelu kasnije rimske književnosti¹⁴.

Znanost, ili bolje, ono što bi se moglo smatrati njenim počecima, kao vrlo važna preokupacija, nema veliko značenje u Rimu. Ona ne pripada području rimskih “negotia”, praktičnog i neposrednog bavljenja čime, od obične obveze do državnčkih poslova, nego je Latini doživljavaju kao “otium”, svojevrsno gubljenje vremena, razbibrigu ili dosadu, pa nije ni čudo da su onda radije dali prednost Senekinoj¹⁵ tvrdnji: “industrio otium poena est”,¹⁶ praktičnom djelovanju čiji je konačni cilj nešto konkretno i učinkovito, dok su razbibriga, odnosno gubljenje vremena samo muka i nevolja koje povremeno treba podnositi, ali nikako posebno planirati i priželjkivati.

Danas je i teorijski jasno zbog čega stari Rimljani nisu toliko marili za umjetnost i pjesništvo, za bavljenje bilo kakvim oblikom znanosti. Zato što su vjerovali da ništa ne smije zasjeniti *praksu*, a kamoli da bi joj što bilo alternativom. Štoviše, i *glazbeni odgoj* i općenito bavljenje glazbom bili su im daleko, a *tjelovježbu* (gimnastiku) su prihvatili samo toliko koliko je činila ljudsko tijelo otpornim, jakim, snažnim i jakim, što je, naravno, služilo vođenju ratova i što se pokazalo posebno unosnim i krajnje prizemljenim¹⁷. Isti je povod i jahanju, plivanju, lovu, bacanju koplja, rukovanju oružjem. Kod Rimljana je mnogo toga bilo usredotočeno na probitak i interes, na *imati* umjesto *biti*, da parafraziramo jednog suvremenog mislioca¹⁸. Logika je djelovanja nepromijenjena i kad su u pitanju “školski predmeti”. Zazire se od uzvišenog pjesništva, filozofije i gramatike, od svega što bi prvenstveno služilo apstrakciji, teoriji i spekulaciji. Dok se Grk već u to vrijeme posvećuje i *idealnom*, dotle je Rimljanin zakopan u svoje *realno*¹⁹. Takav starorimski pristup zacijelo nije mogao biti plodno tlo ni za znanost ni za umjetnost.

Iako prije polovice 2. st. pr. Kr. samo periodički i pojedinačno, od tada su se lagano, počele razmicati granice rimskog praktičnog odgoja i davati više prostora literaturi i općenito naobrazbi te sve znatnijem utjecaju grčkog elementa²⁰, koji je

¹⁴ Riedel, Volker (1976), *Lessing und die römische Literatur*, Weimar: Böhlau; Albin Lesky (2001), *Povijest grčke književnosti*, prev. Zdeslav Dukat, Golden marketing, Zagreb.

¹⁵ Lucije Anej Seneca (Lucius Annaeus Seneca) poznat i kao Seneka Mlađi, odnosno Seneka Filozof (4. pr. Kr. – 65.) Bio je i tutor rimskom caru Neronu.

¹⁶ Seneka, *O providnosti*, (Sen. *De providentia*), II,2. „Onome, naime, koji je po prirodi aktivan, dokolica je prava muka.”

¹⁷ Chirstes Johannes (1997), *Jugend und Bildung im antiken Rom: zu Grundlagen römischen Lebens*, Bamberg: Buchner.

¹⁸ Fromm, Erich (1989), „*Imati ili biti?*”, preveo Gvozden Flego, Zagreb: Naprijed.

¹⁹ Rodgers, Nigel (2009), *Im antiken Rom: der faszinierende Alltag von Kaisern, Senatoren, Bürgern und Sklaven in über 200 Bildern*, Wien: Tosa.

²⁰ Rösger, Alfons (2001), *Studien zum Herrscherbegriff der Historia Augusta und zum antiken Erziehungswesen*, Frankfurt am Main: Lang.

kulminirao u kasnijim razdobljima rimskoga odgoja. Prevladavanjem “tudeg” elementa u rimskom odgoju, rimskoj je državi uzmanjkalo “vezivo” koje bi tuđe spojilo s vlastitim i na taj način zajamčilo sigurnu budućnost²¹. To je dobrim dijelom u rimskom imperiju bio razlog nastanka praktičnog materijalizma, krize ćudoređa, ugroze države i obitelji što je, kao što znamo, kobno svršilo po cijelo Rimsko Carstvo.

Ako bismo isključivo u tome svjetlu promatrali rimsku specifičnost, zacijelo bismo se ogriješili o vrijednost njegova genija, njegovu izvornost, prodornost pa i veličanstvenost, barem kad je u pitanju odgoj.

Država kao odgojni cilj

Drevni su se Rimljani kad je u pitanju odgoj, kao uostalom i onaj ratnički element Helade – Spartanci, od početka opredijelili za odgoj čiji je najuzvišeniji cilj bila skrb oko *države* i njena zaštita kako od vanjskih provala plemena i naroda tako i od unutrašnjih nasrtaja pojedinaca i skupina²². No, dok je Grčka svijet darivala svojim glazbenim, filozofskim i teorijskim spoznajama, dotle je Rim to činio na nešto drukčiji način. Ponudio mu je, naime, svoj smisao za konkretno i praksu ostajući pritom privrženikom *države* i *prava* kao najuzvišenijih društvenih vrijednosti²³. U tome su Rimljani bili ne samo dosljedni, nego i neobično kreativni te su dosegli zavidnu razinu organiziranja društvene zajednice i koncipiranja prava na čemu im i danas zavide mnogi državnici i uvaženi pravnici.

Istina je da su zato u početku bili manje zainteresirani za književnost, znanost, umjetnost i filozofiju te nisu svete himne, pjesmu i pučku mudrost, kao oblike svog kultnog i kulturnog življenja, pretvarali u zasebna umijeća i znanost. To bi nosilo puno vremena i tražilo poseban napor, što bi izravno narušilo načelo “prizemljenosti”. Cjelokupni život starodrevnih Rimljana bio je, kao što rekosmo, usredotočen na *državu*. Oni su kad je riječ o odgoju bili posve osvjedočeni i uvjereni da *djeca* pripadaju *domovini* i *državi*²⁴. No, to uvjerenje nije imalo pozitivnu posljedicu kada su u pitanju bile *obveze* države naspram odgoja te iste djece koja su bila posve prepuštena

²¹ König, Ingemar (2004), *Vita romana: vom täglichen Leben im alten Rom*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

²² Dahlheim, Werner (1995), *Die Antike: Griechenland und Rom von den Anfängen bis zur Expansion des Islam*, München: Schöningh.

²³ Johann, Horst-Theodor (1976), *Erziehung und Bildung in der heidnischen und christlichen Antike*, Darmstadt: Wiss. Buchges.

²⁴ Winkel, Rainer – Lenzen, Dieter (1988), *Pädagogische Epochen: von der Antike bis zur Gegenwart*, Düsseldorf: Schwann.

ne više državi, nego roditeljskoj brizi i skrbi²⁵. Dok je država stvarala zakone protiv raskoši kako bi spasila ćudoređe, posve je zanemarivala odgoj svog mladog naraštaja²⁶. Politika je ostavila veoma skučen prostor za odgajanje. Iz praktičnih je interesa samo u grubim crtama bio naznačen veoma ograničen djelokrug za pojedine “školske predmete”, a preko toga i za slobodu mišljenja i djelovanja. To se u burnim trenucima povijesti rimske države pokazalo štetnim kako za državu tako i za odgoj. Za državu jer više nije mogla intervenirati kad je bila ugrožena zbog upitna ponašanja vlastitih građana, a za odgoj jer tako skučen nije mogao “proizvoditi” nikakve doli skučene i uskogrudne poglede na svijet.

Mos maiorum

Glavna su načela kod odgoja djece za Rimljane u početku bila “mos maiorum” i „decus“ - običaj, navika, tradicija, način življenja starih te sve ono što je taj oblik života resilo i činilo vrijednim respektiranja i daljnjeg prenošenja na nove naraštaje²⁷. Tako koncipirano načelo nije moglo ništa drugo doli *petrificirati* određenu odgojnu praksu. Odgoj je imao veoma malo inovativnih i kreativnih, a ponajmanje kritičkih elemenata koji bi zatečeno stanje mijenjali, oblikovali, preobražavali, uzdizali na višu razinu. On je zapravo bio dosljedna reprodukcija postojećeg. No, na sreću, povijest je i u ovom slučaju pokazala da je logika života znatno jača od bilo kakvih običaja pa makar oni bili i ozakonjeni i iza njih stajala sila zakona, propisa, običaja i obzira²⁸. *Mos maiorum* postao je anomalija onoga trenutka kada je “tuđi” element, u ovom slučaju grčki, postajao sve privlačniji, bolji i primjereniji pa čak i rimskoj situaciji. Da nije bilo zaslijepljenosti i tvrdoglavosti, vjerojatno Rim ne bi upoznao čudnovati dualizam teorijskog i praktičnog u svemu pa i u odgoju od 450. god. pr. Kr. pa naovamo.

Da ne bi bilo zabune, nije samo *mos maiorum* bio temelj rimskoga odgoja. Nje ga je karakterizirala i bezobzirna *praktičnost*, krajnja *prizemljenost*, maksimalna *priljubljenost* rimskom značaju i ćudi koja je sve što je bilo nepraktično smatrala dangubljenjem, što je pak sa svoje strane sve više produbljivalo jaz između rimskog elementa i onoga s druge obale mora i tako odgojni dualizam, pa možda i shizofre-

²⁵ Frasca, Rosella (1991), *Donne e uomini nell'educazione a Roma*, Firenze: La Nuova Italia.

²⁶ Ciceron, *Država* (Cic. rep.) IV.

²⁷ Linke, Bernhard (2000), *Mos maiorum: Untersuchungen zu den Formen der Identitätsstiftung und Stabilisierung in der römischen Republik*, Stuttgart: Steiner.

²⁸ Montanari, Enrico (2009), *Fumosae imagines: identità e memoria nell'aristocrazia repubblicana*, Roma: Bulzoni.

niju, činilo još razvidnijom²⁹. Uvjerenje u vlastitu političku moć i premoć učinilo je Rimljane ravnodušnima prema svakoj znanosti i umjetnosti koja nije služila praktičnom životu pa su zato znanost i umjetnost kad nisu bile instalirane kao državno dobro, tražili i na sreću pronašli vlastiti put. Otuda se već u najranije vrijeme počinje nazirati razdor između *teorije* i *prakse*, *mišljenja* i *činjenja*, koji sve do današnjih dana neće biti prevladan. Ipak ne treba gubiti iz vida da je upravo dijalektika toga dvoga omogućila silan napredak ljudskom duhu i znatno poboljšala kvalitetu čovječjeg življenja³⁰. Tako je ono što je bilo izbačeno na vrata ušlo natrag kroz prozor.

Faze rimskoga odgoja

Povijesna je činjenica, koju neki na žalost prešućuju, da je rimski odgoj, prije nego što je došao pod jak grčki utjecaj, ipak imao i neka obilježja *izvornosti* pa stoga postoji i potreba da ga se zasebno tretira. Bolji poznavatelji povijesti rimskoga odgoja razlikuju dvije faze njegova nastanka: *jednu* koja je *prethodila grčkom utjecaju*, dakle relativno izvorno rimsku, i *drugu* fazu koja je uvelike *plod grčkih ideja* i ostvarenja³¹. Prva dotiče same začetke nastajanja Rima, negdje oko 8. st. pr. Kr., ili preciznije u smislu neke vrste usustavljenja odgoja kao „teorije“ i prakse, bolje je govoriti o njenom ugnježđenju u same početke Rimske Republike, negdje oko 500. pr. Kr. do otprilike punskih ratova, 3. st. pr. Kr.³² Poslije toga nastupa *druga* faza u kojoj se snažno manifestira premoć helenskog aspekta, koji se širi ne samo na rimsko područje, nego uz pomoć Aleksandra Velikoga, tadašnjeg neupitnog vladara svijeta i helenizma kao uspjele alkemije grčkog i negrčkog, i na Daleki istok sve do granica Indije³³.

Drugi su istraživači još detaljniji kad je u pitanju povijesni nastanak i profiliranje rimskoga odgoja. Oni ga dijele na tri, odnosno četiri faze. *Prva* bi bila vrijeme od osnutka Rima (8 st. pr. Kr.) pa do 150. pr. Kr.; *druga* faza ide od 150. do 30. pr. Kr. i *treća* od 30. pr. Kr. do 117.³⁴ Neki su ovoj podjeli skloni pripisati i *četvrtu* fazu, koja

²⁹ Seneka, *Ćudoredna pisma Luciliju* (Sen. *epist.*) 49.

³⁰ Marrou, Henri Irénée – Herder, Richard – Beumann, Charlotte (1957), *Geschichte der Erziehung im klassischen Altertum*, München: Alber.

³¹ Christes, Johannes, (2006), *Handbuch der Erziehung und Bildung in der Antike*, Darmstadt: Wiss. Buchges; Scholz Peter (2011), *Den Vätern folgen: Sozialisation und Erziehung der republikanischen Senatsaristokratie*, Berlin: Verlag Antike.

³² Punski ratovi su vođeni između Rimljana i Kartage u vremenu od 264. do 146. pr. Kr. Usp. Goldsworthy, Adrian Keith (2000), *The Punic wars*, London: Cassell.

³³ Zierer, Klaus – Saalfrank, Wolf-Thorsten (2012), *Pädagogik der Antike: ein pädagogisches Lesebuch von Demokrit bis Boethius*, München: Schöningh.

³⁴ Folprecht, F. (1882), *Nešto o uzgoju djetce kod starih Grka i Rimljana*, Senj.

seže sve do propasti Zapadnog Rimskoga Carstva, 5. st. našeg brojanja vremena, unutar koje je posebno razvidna dekadencija starih rimskih građanskih i državničkih vrlina što je, na koncu, a prema mnogima, bilo i glavnim razlogom definitivnog utonuća Rimskoga Carstva u prošlost³⁵.

Mi ćemo u svom razmišljanju načelno ostati vjerni prvoj i manje detaljnoj podjeli povijesti razvoja rimskoga odgoja, smatrajući da je druga podjela suviše umjetna, jer konfliktacija elemenata među pojedinim fazama, pa i među ovim dvjema za koje se opredjeljujemo, tolika da ih je zapravo nemoguće držati u zadanim povijesnim okvirima. U tom smislu možda bi bilo opravdanije govoriti o specifičnostima rimskoga odgoja uopće, neovisno o povijesnim razdobljima koja su razvidna tek po većoj prisutnosti ili intenzivnijem naglašavanju onog rimskoga, odnosno njegovu povlačenju u drugi plan kada se nametne ono izvanjsko. To će uostalom biti vrlo razvidno iz teksta koji slijedi.

Relativno autohtoni rimski odgoj

Za razliku od Sparte, a dijelom i od Atene, *obitelj* je u Rimu imala znatno veću ulogu. Ona je bila izvor snage i prava, kreator specifičnog odgoja, jamac države i javnoga reda te neosporna promicateljica *etičkih vrijednosti*³⁶. U Rimu, za razliku od Sparte, *država*, kao što rekosmo, nema neku posebnu ingerenciju nad odgojem. Ne postoji javna obuka. Vrlo važan životni i odgojni ideal je osoba iz javnog života, *vir bonus*, marni građanin koji je vičan radu, okretan u oružju, ali i poznaje zakon tako da na javnim skupovima i pred sudom zna kako se ponašati³⁷.

Za razliku od Grka, stari Rimljanin u baratanju oružjem i u tjelesnim vježbama ne smatra svojim uzvišenim ciljem biti *καλοκάγαθικός* (*kalokagathikós*, plemenit, čestit, vrli); nije mu bilo stalo do posebno lijepa vanjskog izgleda, do skladne muskulature ili besprijekorna držanja, nego mu je važna *sila*, *snaga*, *nadmoć*, tijelo koje jamči *pobjedu* pa makar ona i ne izgledala umjetnička³⁸. Njemu je cilj, dakle, *praktična korist*, a ne umjetnički izgled. Ono konkretno, a ne estetsko i umjetničko, stoji u prvom planu odgoja. „Lijepo“ i „dobro“ je gotovo pa suviše. Konačni odgojni

³⁵ Milković, S. (1911), *Ob uzgoju i nastavi kod starih Grka i Rimljana*, u: Izvještaj spljetske gimnazije, god. 1892-3, Spljet.

³⁶ Mustakallio, Katarina - Hanska, Jussi (2005), *Hoping for continuity: childhood, education and death in antiquity and the Middle Ages*, Rome: Inst. Romanum Finlandiae.

³⁷ Aldrete, Gregory – Aldrete, Alicia (2012), *The long shadow of antiquity: what have the Greeks and Romans done for us?* London: Continuum.

³⁸ Harlow, Mary – Laurence, Ray (2010), *A cultural history of childhood and family in antiquity*, Cambridge: Berg Publishers.

cilj je marljivi i *državotvorni* građanin koji je u stanju izboriti svoje i ono što pripada državi, a najvažnije odgojno sredstvo jest *privikavanje*³⁹.

Na isti način Rimljanin razmišlja i o *govorništvu* i govoru kao njegovu izdanku kojim čuva i brani svoju parnicu. Više nego što ga opterećuje “lijepi” govor i formalna nadmoć, njemu je stalo do pravog nastupa, pravične stvari. *Vir bonus* je *vir iustus*, pravičan čovjek koji razmišlja pravedno i koji zna što mu je činiti kada tome dođe vrijeme. On zna što je od koristi zajednici i što će služiti pravdi iza koje stoji cijelim svojim bićem⁴⁰.

Čudoredno ponašanje, čvrstoća volje, jasnoća i oštrina misli kvalitete su kojima se odlikuje izvorni rimski karakter. Od toga je nešto poprimio i sam latinski jezik. *Jasno, praktično, bitno* stoji Rimljaninu u prvom planu, dok je estetsko usputno, možda i suvišno. Za njega nije kao za Grka potrebno da od samog početka postoji sklad s etičkim. To ogoljeno držanje kod starih je Rimljana još nazočnije nego kod njihovih kasnijih potomaka - u *odgoju* su manje zabrinuti za teorijske osnove, a više za prizemljeni i praktični čin. Stari je rimski odgoj u biti učenje konkretnog: kod mladića obrađivanje zemlje, vojničkih vještina i političkog djelovanja, a kod djevojačica njima svojstvenih poslova vezanih uz kuću i domaćinstvo⁴¹.

Odgojni faktori u drevnom Rimu

Prepuštanje odgoja djece isključivo *obitelji*, što je doduše zahtijevala “*patria potestas*”, pravo oca koje je išlo do toga da je mogao vlastito dijete prodati pa čak i ubiti, učvrstilo je načelo *stabiliteta* čemu je cilj bio maksimalno čuvanje “*mos maiorum*”⁴².

Pater familias

Glava rimske obitelji bio je “*pater familias*”, otac obitelji kome je društvo i potomstvo priznavalo “*patria potestas*”⁴³, a koja je pak, pravilno korištena, bila razlo-

³⁹ Hübner, Sabine (2009), *Growing up fatherless in antiquity*, Cambridge: Cambridge Univ. Press.

⁴⁰ Walker, Jeffrey (2011), *The genuine teachers of this art: rhetorical education in antiquity*, Columbia: Univ. of South Carolina Press.

⁴¹ Frasca, Rosella (1991), *Donne e uomini nell'educazione a Roma*; Firenze: La Nuova Italia. James, Sharon (2012), *A companion to women in the ancient world*, Malden: Wiley-Blackwell.

⁴² Rawson, Beryl (2011), *A companion to families in the Greek and Roman worlds*, Malden, MA: Wiley-Blackwell.

⁴³ Naziv za neograničenu moć raspolaganja oca obitelji (*pater familias*), muškog poglavara, njegovom vlastitom obitelji. Načelno, pod očevu vlast su potpadali oženjeni sinovi sa

gom njegova neizmjerena dostojanstva⁴⁴. U drevnom je Rimu bila velika čast biti hvaljen kao “bonus et diligens pater familias” – dobar i maran otac svoje obitelji čije su vrline bile razboritost, dosljednost, časnost, krotkost, vjernost zadanoj riječi te nezaziranje od težačkih poslova i onda kad se obnaša državničke funkcije. Prema tom i takvom uzoru trebali su se ravnati mladići tako da je i sam njihov odgoj imao upravo tu funkciju. Budući da je mladiće u te vrline uvodio obiteljski odgoj, obitelj je bila domaće svetište kroz cijelo republikansko vrijeme, a otac njena glava koju se voljelo i poštivalo te se istovremeno pred njom strahovalo⁴⁵.

Već od prvih trenutaka života, nakon rođenja djeteta, otac ga je trebao prihvatiti kao svoje pokazavši to izravnim iskazom ili podignuvši ga sa zemlje⁴⁶. Tim činom otac je prihvatio i obvezu uzdržavanja i odgajanja svoga djeteta. On je, prema načelu *patria potestas*, mogao svoje dijete odbaciti, prodati ga, pa čak i ubiti, što je ponajčešće bilo u slučaju slabašna i zakržljala novorođenčeta. Nad tim očevim pravom bdjelo se od samih početaka Rima kada je odbacivanje poroda bilo limitirano tako što su se prvorođeni sinovi i kćeri morali jednostavno odgajati⁴⁷, dok se “partus deformis”, deformirani izdanak, moglo odbaciti uz svjedočenje najmanje pet očevidaca. Kasnije je to bilo moguće i po načelu “ob discordiam parentum”, naime, da otac nije htio priznati dijete svojim. Na žalost, ovo odbacivanje djece seže sve do carskoga vremena⁴⁸. Za tako odbačeno dijete bila je prava sreća ako bi umrlo ili ako bi ga netko pronašao te prodao drugom koji bi ga htio usvojiti. Njegova je sudbina u tom slučaju obično bila ropstvo, prostitucija ili prilika da se preko njega osakaćenoga prosi.

Poznato je pak, što se tiče prodaje djece, da su se neki očevi služili tim pravom⁴⁹, no legendarni Numa, drugi rimski kralj, zabranio je prodati oženjena sina, a *Zakonik dvanaest ploča*⁵⁰ ograničio je pravo oca na sina kroz fiktivnu trokratnu prodaju⁵¹.

svojim ženama i djecom, posvojena djeca, robovi, stoka, općenito govoreći cijeli posjed. Nekada je to znalo biti više simbolične nego stvarne naravi.

⁴⁴ Saller, Richard (1994), *Patriarchy, property and death in the Roman family*, Cambridge: Cambridge Univ. Press.

⁴⁵ Carbier, Mireille – Badel, Christophe (2012), *L'écriture dans la maison romaine*, Paris: De Boccard.

⁴⁶ Saller, Richard (1994), *Patriarchy, property and death in the Roman family*, Cambridge: Cambridge Univ. Press. Izražavalo se to riječima: *tollere sive suscipere infantem*.

⁴⁷ Dionizije iz Halikamasa, *Stara rimska povijest* (Dion. Hal. ant.) 2,15.

⁴⁸ Tit Livije, *Od osnutka grada* (Liv. auc) 27,37; Seneka, *O srdžbi* (Sen. de ira) 1,15; Gaj Svetonije Trankvil, *Životi careva* (Suet. Cal.) 5.

⁴⁹ Dionizije iz Halikarnasa, *Stara rimska povijest* (Dion. Hal. ant.) 2,27; Plutarh, *Us-poredni životopisi* (Plut. Numa) 17.

⁵⁰ Lat. *Leges duodecim tabularum* je prva i najvažnija kodifikacija rimskog građanskoga prava.

⁵¹ Gaj, *Institucije* (Gai. inst.) 1,132; Domicije Ulpijan, *Institucije* (Ulp. inst.) 10, 1.

No, usprkos se tome spominje daljnja prodaja vlastite djece⁵². Tijekom daljnje povijesti bila je različita praksa. Tako je Dioklecijan to zabranjivao⁵³ dok je Konstantin dozvoljavao, ali samo s obzirom na novorođenu djecu i kad je u pitanju bilo najveće siromaštvo⁵⁴. Pravo na ubijanje djece potvrđuje i *Zakonik dvanaest ploča*⁵⁵. Ono će biti izbrisano iz rimskog zakonika i prakse dolaskom na vlast kršćanski orijentiranih careva koji će ubijanje djece proglasiti "parricidium"⁵⁶ – čedomorstvom.

Nakon što je, pak, otac priznao dijete svojim, ono bi dobilo ime na dan očišćenja, koji su Latini zvali *dies lustricus*, kada bi za njega bila prinesena i žrtva. Dogodilo se to na deveti odnosno osmi dan poslije poroda⁵⁷, ovisno je li riječ o dječaku ili djevojčici. Taj se dan zvao i *sollennitas nominalium*, a prvih osam dana *primordia*. Dijete je moglo dobiti svoje ime samo u vlastitoj obitelji. Na taj dan prikazivala bi se žrtva ili u vlastitom domu ili bi se dijete nosilo u obližnji hram gdje bi ga se preporučivalo zaštititi bogova⁵⁸. Od trenutka rođenja pa do dana očišćenja (*dies lustricus*) koristilo bi se vrijeme za zazivanje zaštite bogova i božica kroz posebne obrede, a svrha je bila da se novorođenu djecu stavi pod okrilje božanstva. Na sam dan čišćenja organizirala bi se posebna svečanost; djeca bi tom zgodom dobivala igračke (*crepundia*) koje bi im darivali robovi. Nakon toga trebalo se dijete upisati u hramu božice Lucine za što se uplaćivalo novac. Za dječaka *quadrans*, a za djevojčicu *sextans*.

Iz povijesti je znano da su Rimljani bili dosta praznovjerni držeći do kojekakvih uroka, *fascinum*. Protiv toga koristili su razna sredstva pa i to što bi djetetu na dan očišćenja objesili o vrat okruglu ili srcoliku kutijicu (*bullae, cordis figura*) s posebnim zapisom, amulet zvan *praebia*. Dječaci bi je nosili oko vrata do svoje 16. ili 17. godine kada bi svlačili dječачku togu (*toga praetexta*), a oblačili muževnu togu (*toga virilis*). Djevojčice bi je pak zadržale sve do svoje udaje. Bulle su nosila sva djeca slobodnih roditelja (*ingenui*). Bogati bi imali zlatne, a siromašni kožne (*bullae scortea*) na kojima se koji put nalazilo ugravirano i ime djeteta kome je ona pripadala.

⁵² Ciceron, *Za Cecinu* (Cic. *Caecin.*) 34,98; *O govorniku* (*de orat.*) 1,40. 181.

⁵³ Justinijanov kodeks (Cod. Just.) 4,43, 1.

⁵⁴ Justinijanov kodeks (Cod. Just.) 4,43, 2.

⁵⁵ Dionizije iz Halikarnasa, *Stara rimska povijest* (Dion. Hal. *ant.*) 2,27; Aulo Gelije, *Atičke noći* (Gell. *Noctes Atticae*) 5,19; Ciceron, *O svojoj kući* (Cic. *de domo*) 29,77; Dion Kasije Kokejan, *Rimska povijest* (Dio Cass.) 37,36 itd.

⁵⁶ Justinijanov kodeks (Cod. Just.) 9,17, 1; 15,1.

⁵⁷ Makrobije, *Saturnalije* (Macrob. *S.*) I,16,36. "Est enim Nundina Romanorum dea a nono die nascentium nuncupata, qui lustricus dicitur. Est autem dies lustricus, quo infantes lustrantur et nomen accipiunt; sed is maribus nonus, octavus est feminis ».

⁵⁸ Svetonije, *Životi careva* (Suet. *Cal.*), 25: "Infantem autem, Juliam Drusillam appellatam, per omnium dearum templa circumferens Minervae gremio imposuit alendamque et instituendam commendavit."

Djecu nije trebalo prijavljivati nikakvoj mjesnoj oblasti. To je nastalo tek u vrijeme Marka Aurelija (121.-180.) kada su se počele voditi posebne listine, a otac je bio obvezatan u roku od trideset dana prijaviti dan rođenja djeteta i njegovo ime. U Rimu se to obavljalo kod činovnika zvanog *praefectus aerarii*, a u provinciji kod činovnika zvanog *tabularius publicus*⁵⁹. Ima naznaka da je te prakse bilo i nešto ranije i to zato da bi se označilo *status personae* – pripadništvo djeteta određenom staležu i *probatio aetatis* – dokaz starosti pa se pretpostavlja da se na sam dan očišćenja (*dies lustricus*) obred čišćenja i imenovanja djeteta obavljalo u nazočnosti službene osobe.

Djeca rođena u zakonitu braku bila su pod izravnim nadzorom “*patria potestas*”, dakle pod očevom vlašću nad djecom koja je kod Rimljana bila sveobuhvatna. Ona ne samo da se protezala na sinove i kćeri, nego i na unučad pa i na same supruge – *matres familias*, majke vlastite djece, zbog čega ju se koji put naziva *patria maiestas* – očevo kraljevstvo, štoviše, *patrium imperium*, očevo carstvo⁶⁰. U pojedinim slučajevima sinu je bilo teško umaći očevoj vlasti, izuzev u slučaju (*capitis deminutio*) ograničavanja ili lišavanja građanskih prava, odnosno kada bi postao *flamen Dialis* – Jupiterov svećenik⁶¹. Kada su u pitanju kćeri, *patria potestas* bi prestajala u trenutku sklapanja braka, *in manum conventio* – ženidbi po ugovoru kada djevojka prelazi u obitelj svoga muža donoseći sa sobom dio imetka preko kojega stječe pravo baštine u obitelji vlastitoga supruga, odnosno ako bi postala *virgo Vestalis*, Vestina svećenica⁶², odnosno vestalka.

Otac je pak mogao odustati od svoje *patria potestas* ako bi pristao na *posinjenje* (*adoptio*!) vlastitoga djeteta, onoga trenutka, naime, kad bi mu sin prešao u *patria potestas* nekog drugog oca obitelji. Bilo je to moguće i u slučaju koji se nazivao “*emancipatio*”, što znači da bi otac pred magistratom, tj. državnim činovnikom, privedno tri puta prodao svoga sina nekom drugom, tzv. *pater fiduciarius* što je bilo predviđeno *Zakonikom dvanaest ploča* gdje se izrijekom kaže: “ako otac tri puta (fiktivno) proda svoga sina, sin je slobodan od oca”⁶³. U tom slučaju sin bi bio “*civis sui iuris*” – građanin za kojega su vrijedila posebna prava.

⁵⁹ Julije Kapitolin, *Marko Aurelije* (*SHA, Aur.*) 9.

⁶⁰ Tit Livije, *Od osnutka grada* (*Liv. auc.*) 4,45; 8,7; 34,2.

⁶¹ Kornelije Tacit, *Anali* (*Tac. ann.*) IV. 16.

⁶² Lat. *virgo Vestalis*, odnosno vestalka je bila svećenica koja je služila u hramu boginje Veste (grč. Hestija), rimske boginje ognjišta i na taj način, a u svijesti antičkog Rimljanina, bile su svojevrсно utjelovljenje obiteljskog okupljanja. Kolika se važnost tome pridavala vidi se i iz njihova života koji je u cijelosti bio podređen toj dužnosti bez mogućnosti zasnivanja vlastite obitelji. Ona koja bi se o to ogriješila bila bi živa zakopana. Ulpijan, *Institucije* (*Ulp. inst.*) 10,5 „in parentum potestate esse desinunt et hi, qui flamines diales inaugurantur et quae virgines Vestae capiuntur“; Aulo Geliје *Atičke noći*, (Gell.) 1,12.

⁶³ “Si pater filium ter venum duit, filius a patre liber esto“.

Sa sedmom godinom života što se tiče intenzivnog odgajanja, dijete je u Rimu napuštalo isključivo vodstvo i odgoj majke, a potom bi se prepuštalo ocu, *pater familias*. Ništa nije znakovitije za rimski odgojni sustav doli upravo to. Otac je smatran pravim, jedinstvenim odgajateljem, pa i onda kada kasnije na scenu dolaze profesionalni učitelji i odgajatelji kao kućni robovi ili voditelji vlastitih škola. Pristup ovih posljednjih odgajanju i njihova kvaliteta odgojnog postupka mjerit će se onim očevim⁶⁴.

Tjelesna snaga i zdravlje, bogobojaznost, strahopoštovanje pred zakonima, stega i čednost u ponašanju i govoru, strogi posluš, umjerenost, radinost i pouzdanje u vlastitu snagu bili su ideali koje se nastojalo razviti poglavito u dječaka kako bi postali razboriti ljudi, dobri domaćini i valjani građani⁶⁵. Sinovi su bili prisutni kod svih važnijih zgoda. Tako, recimo, kad bi otac ranom zorom u atriju doma primao klijente da ih savjetuje, kad bi otvarao škrinjicu u kojoj su se krile slike njihovih predaka, kad bi odrasli muževi razgovarali o slavnoj prošlosti, kad bi se kod objeda pjevale pjesme u slavu junaka⁶⁶ ili kad bi se vrline umrlih slavile kroz javne govore. Sinovi bi pratili očeve dok bi odlazili iz kuće, pomagali bi im na polju dok bi sijali ili orali; od njih su učili jahati, plivati, boriti se šakama ili oružjem. Otac bi učio djecu čitati, pisati, računati i poznavati rimske zakone.

U rano rimsko doba, dakle, otac je bio odgajatelj i prvi učitelj svoga potomka čuvajući ga od bilo kakva negativna utjecaja sa strane⁶⁷. Tako nam povijest donosi više primjera uzornih otaca koji su bili učitelji svojih sinova kao što su kralj Tarkvinije Stariji (616.-579.)⁶⁸, koji je prema svjedočanstvu vrsnog rimskog govornika Cicerona osobitom ljubavlju poučavao i odgajao dječaka Servija Tulija⁶⁹. Slično se govori o Emiliju Paulu (229.-160.)⁷⁰, Ciceronu (106.-43.)⁷¹, ocu Ciceronova prijatelja Atika

⁶⁴ Kvintilijan, *Obrazovanje govornika*, (Quint.) II, 2,4.

⁶⁵ Tacit, Ciceron.

⁶⁶ Cicero, *Brut* (Cic. *Brut.*) 19.

⁶⁷ „Maxima debetur puero reverentia“ Juvenal, *Satire* (Iuv. *Sat.*) 14,47.

⁶⁸ U povijesti poznat i kao Lucije Tarkvinije Prisko (Lucius Tarquinius Priscus) bio je legendarni po redu peti rimski kralj vjerojatno etrurskoga porijekla.

⁶⁹ Servije Tulije (Servius Tullius) bio je legendarni šesti kralj drevnoga Rima te treći njegove etrurske dinastije. Vladao je od 578.-536.

⁷⁰ Lucije Emilije Paulo (Lucius Aemilius Paullus Macedonicus) bio je rimski zemljoposjednik i političar.

⁷¹ Marko Tulije Ciceron (Marcus Tullius Cicero) bio je rimski filozof, državnik, pravnik, govornik, politički teoretičar, konzul i konstitucionalist.

(109.-32.)⁷² i o samom caru Augustu (63.-14.)⁷³, koji je sam poučavao svoje unuke u čitanju i pisanju⁷⁴. Ništa manje u tom smislu nije znakovit i sam Horacije (65.-8.)⁷⁵, koji prikazuje svoga oca kao vrlo brižna odgajatelja, navodeći pri tom plemenita načela kojima je dobri roditelj upućivao dječaka na razboritost i čudorednost. Očito je da je u republikansko vrijeme u Gradu živjelo puno odličnih muževa i marnih odgajatelja koji su bili vrsni poznavatelji svoga zanata i nadahnuće ostalima koji su željeli biti odgovorni prema vlastitom potomstvu te skrbni prema državi u kojoj su gledali spas za sebe i svoju djecu.

Katona Starijeg (234.-149.), iako je živio ranije, možemo zbog njegove dosljedne vjernosti izvornim rimskim krepostima nazvati "reprezentantom" ranije dobi. Za njega znamo da je vlastitom rukom napisao knjigu iz koje je sina učio čitati i pisati⁷⁶. Evo što o njemu i njegovu odgojnom stilu svjedoči Plutarh (45.-125.)⁷⁷ nakon što je ustvrdio da je Marko Katon smatrao većom slavom biti dobar muž, nego biti veliki senator: "Kad mu se rodio sin, nije ni jedan posao smatrao toliko važnim (izuzev javnoga), da ne bi bio kod kuće dok mu žena kupa i povija dijete. Ona ga je hranila svojim mlijekom, ali je više puta znala i djeci svojih robova primaknuti vlastite grudi da bi jednakom hranom i u njima pothranjivala ljubav prema svojem djetetu. Kad je dijete počelo shvaćati, preuzeo ga je sam Katon i učio ga pismu. Imao je i vrijedna roba koji se zvao Hilon, a bio je učitelj i poučavao je puno djece. No, Katon, kao što sam kaže, nije htio da njegovo dijete od roba čuje što ružno ili da bi ga rob povlačio za uho ako bi sporije učilo i kako bi za vrijedni nauk onda morao biti zahvalan svoje robu. Zato ga je sam poučavao o zakonima i tjelovježbi, a ne samo da zna bacati koplje, da se bori posve oboružan i da jaše. Svog je sina učio i šakanju, podnositi žegu i hladnoću, da plivanjem svladava virove i brzace na rijeci. Kao što sam veli, vlastitom rukom je pisao priče velikim slovima kako bi se njegov sin doma mogao uvoditi u poznavanje starine i svoje domovine. Čuvao se nevaljalih riječi pred vla-

⁷² Tit Pomponije Atik (Titus Pomponius Atticus) potječe iz stare ali ne i plemenitaške rimske obitelji. Bio je filozof i književnik.

⁷³ Gaj Julije Cezar Oktavijan (Gaius Julius Caesar Octavianus), pranećak Julija Cezara. Bio je trijumvir u drugom trijumviratu, a kasnije i prvi rimski car, povijesno ocijenjen kao jedan od najvećih rimskih careva.

⁷⁴ Svetonije, *Životi careva* (Suet. *Aug.*) 64.

⁷⁵ Kvint Horacije Flak (Quintus Horatius Flaccus) bio je vodeći rimski lirski pjesnik u vrijeme cara Augusta.

⁷⁶ Poznata je u povijesti pod nazivom *Libri ad Marcum Filium* ili *Praecepta ad Marcum filium* u kojoj je bilo sakupljeno praktično, funkcionalno znanje vezano za pojedine sadržaje kao što su, primjerice, retorika, pravo, medicina, agrikultura, ratna umijeća itd.

⁷⁷ Plutarh (lat. Plutarchus) je bio grčki pisac koji je napisao brojna geografska i filozofska djela iz kojih je moguće iščitati visoki stupanj i širinu njegove naobrazbe.

stitim sinom i pred svetim djevicama koje zovu vestalkama. Nikad se nije kupao sa sinom⁷⁷.

To je, prema Plutarhu, bio način i stil koji je Katon Stariji primjenjivao u odgoju svoga sina kako bi ga upućivao i navađao na dobro, što je mladić kasnije uzvratio zavidnim i junačkim držanjem u Drugom makedonskom ratu.

Mater familias

Iako patrijarhalno vrlo naglašena, u sklopu rimske kulture i civilizacije ne može se zanemariti ni uloga *majke*, barem što se tiče odgoja, posebno prvih godina djetetova života⁷⁹. Ona uživa veliki ugled i poštovanje. Nigdje se to neće razvidnije pokazati doli u samom *odgoju*. U očima Rimljanina otac i majka su nezaobilazni čimbenik odrastanja i obrazovanja djeteta. Čak i u carsko vrijeme kada je školski odgoj već postao dio svakodnevnice, diskutira se pa i polemizira o tome što je za dijete važnije, korisnije i svrsishodnije, škola ili obitelj, i nije rijedak slučaj da se mnogi opredjeljuju za obitelj: *domi atque intra privatos parietes*⁸⁰, kod kuće i unutar vlastitih zidova, za stari pristup odgoju djeteta u krilu obitelji kao najveće jamstvo njegove zaštite i napretka⁸¹. Domaće je ognjište skoro kroz cijelo republikansko vrijeme bilo škola djetinjstva, a majku se, ne manje od oca, smatralo odgajateljicom pa su Rimljani to pretočili u zgodan teorem: “in gremio matris educari”⁸², odgajati se u krilu majčinu. Rimske su se matrone odlikovale ćudorednošću i jednostavnošću i zato jer su u očima svojih muževa imale veliki ugled⁸³, bitno su utjecale na odgoj poroda⁸⁴ iako se njihovo djelovanje prvenstveno odvijalo u okrilju vlastitoga doma:

⁷⁸ Plutarh, Katon Stariji, (Plut. Cat. Mai.), XX.

⁷⁹ Hübner, Sabine (2009), *Growing up fatherless in antiquity*, Cambridge: Cambridge Univ. Press; Kunst, Christiane (2008), *Livia: Macht und Intrigen am Hof des Augustus*, Stuttgart: Klett-Cotta; Blank-Sangmeister, Ursula (2001), *Römische Frauen*, Stuttgart: Beclam.

⁸⁰ Doma i unutar privatnih zidova.

⁸¹ Kvintilijan, *Obrazovanje govornika*, (Quint.) I, 2, 1

⁸² Tacit, *Razgovor o govornicima* (Tac. dial.) 28 doslovno kaže: „Iam primum suus cuique filius ex casta parente natus, non in cella emptae nutricis sed gremio ac sinu matris educabatur, cuius praecipua laus erat tueri domum et inservire liberis /.../ ac non studia modo curasque, sed remissiones etiam lususque puerorum sanctitate quadam ac verecundia temperabat.“

⁸³ Plutarh, *Rimska pitanja* (Plut. qu. R.), 30: *Ubi tu es Gaius ego Gaia*. – Tamo gdje si ti Gaj, ja sam Gaja.

⁸⁴ Horacije, *Ode* (Hor. carm.) III 6,37. Ovdje Horacije konfrontira jednostavnost i vrline starorimskog odgoja s razuzdanošću koja je kasnije nastupila dajući na znanje od kojeg i kakvog su značenja za ćudoredni odgoj u starom Rimu bile matres familias.

“domi mansit, lanam fecit”. Ostajući doma i baveći se obiteljskim poslovima vladale su uz oca, *pater familias*.

Što su sve radile, do kojih moralnih vrhunaca su se dovinule, koliko su poštivanje i divljenje zaslužile, dokazuju mnogi primjeri uglednih rimskih djevojaka i odličnih matrona. Tako se primjerice navode Lukrecija i Virginija, potom Veturija, plemenita majka Koriolanova i njegova ljubazna žena Volumnija⁸⁵, uz to supruga Katona Cenzora, vrlo ljubazna majka svoje djece, mnoge ugledne vestalke te druge žene koje su uostalom bile zadužene za obavljanje svečanih religijskih obreda⁸⁶. Ništa manje vrijedne spomena nisu slavna Kornelija Afrička, majka Grakha (146.-133.)⁸⁷, plemenita Aurelija⁸⁸, Cezarova majka i Atija⁸⁹, majka Augustova⁹⁰. Ono što je posebno odlikovalo rimsku matronu bila je sramežljivost i neizmijerna marljivost⁹¹ te uspravno stajanje uz *pater familias* kao nepobitno načelo provjerena odgoja.

Ovo je bilo okruženje gdje je dijete u republikansko vrijeme raslo, odgajalo se sve do dobi od 16 godina, učilo se najrazličitijim poslovima: obrađivanju zemlje, gospodarenju vlastitim posjedom, vojništvu pa i plemenitim umijećima – *bonae artes*, što je jamčilo ne samo fini odgoj nego i besprijekorno funkcioniranje unutar društvene zajednice. Mnogo više nego kod Grka, kod Rimljana su odgoj i škola bili poseban obiteljski posao. To je načelo koje je sezalo sve od „numenskog“ pristupa zakonodavstvu u smislu pripisivanja božanskih ovlasti autoritetu makar ga se i ne smatralo božanstvom⁹², što je jasno identificirao Ciceron ustvrdivši: “Principio disciplinam puerilem ingenuis nullam certam aut destinatum legibus, aut publice expositam aut unam omnium esse voluerunt”⁹³ što bi u prijevodu značilo: „u početku su htjeli da obrazovanje plemenitaške djece bude ili neregulirano ili definirano zakonima; odnosno javno izlagano ili jedinstveno za sve“. Uistinu, u staroj rimskoj obitelji uvelike se skrbrilo oko uspjeha djece, čemu je doprinosila poslovična stega i strogost, a koje

⁸⁵ Livije, *Od osnutka grada*, (Liv. *auc*) II, 40.

⁸⁶ Plinije Stariji, *Prirodoslovlje* (Plin. *nat.*) VII, 35.

⁸⁷ Tiberije Sempronije Grakho (*Tiberius Sempronius Gracchus*) bio je rimski pučki političar. Kao plebejski tribun pokrenuo je reformu agrarne legislative koja je prouzročila velike nemire u samoj Republici.

⁸⁸ Lat. *Aurelia Cotta* (100-44). Povjesničar Tacit je smatra idealom rimske matrone (Tacit, *Razgovor o govornicima* (Tac. *dial.*) 28.

⁸⁹ Lat. *Atia Balba Caesonia* (85.-43.) poznata kao rimska plemenitaška žena. Bila je kći sestre Julija Cezara.

⁹⁰ Ciceron, *Brut* (Cic. *Brut.*) 58 i Tacit, *Razgovor o govornicima* (Tac. *dial.*) 28.

⁹¹ Plutarh, *Likurg* i *Numa* (Plut. *Lyk.* i *Num.*) 3.

⁹² Dumézil, Georges (1996). *Archaic Roman religion: with an appendix on the religion of the Etruscans*. Baltimore, Maryland: Johns Hopkins University Press.

⁹³ Ciceron, *Država*, (Cic. *rep.*) IV,3.

nisu bile svrha i cilj samima sebi, nego su čuvale potomstvo od čudoredne ugroze i propadanja⁹⁴.

Takav pristup obitelji, ocu, majci, odgoju ukazuje na velike razlike između Rima i Grčke. Suprotnosti odgojnih sustava najrazvidnije su u prvim godinama. U Rimu dijete uglavnom ne odgaja ropkinja, dojilja ili dadilja, nego njegova vlastita majka⁹⁵. Pa i u najuglednijim obiteljima, majci je čast ostati u svojoj kući i baviti se svojim potomstvom, biti služavka vlastite djece. Njen odgojni utjecaj duboko će obilježiti život mladog naraštaja. Tako se govori za vojskovođu Koriolana⁹⁶ da ga dok je nadirao u grad Rim nisu mogla zaustaviti nikakva izaslanstva, pa ni molbe svećenika, nego samo zaklinjanje njegove majke Veturije⁹⁷. Riječ je vjerojatno o legendi, ali ne stoga manje o stvarnim učincima majčine molbe u rimskom mentalitetu.

Iz drugog, odnosno prvog stoljeća pr. Kr. poznate su nam uloge već prije spomenutih rimskih, majki na njihovu djecu. One su svojim odgojem znatno doprinijele da im sinovi obnašaju tako visoke državničke funkcije⁹⁸. Samo ako je majka bila spriječena teškim razlozima, odgajateljicu se djeteta tražilo među rodbinom časna imena i dostojna života koja je ozračje visoke čudorednosti širila na cijeli djetetov život⁹⁹ i na taj način jamčila njegovo uspješno integriranje u rimsko društvo kao i njegov što cjelovitiji razvoj osobnosti.

Roditelji – odgojne instance

Tjelesnim i duševnim odgojem djece u doba drevnoga Rima ravnaju, dakle, roditelji. Sav odgoj i nauk bijahu u njihovim rukama. Oni su skrbili kako za duševni tako i za tjelesni razvoj svoje djece. Pazili su da budu zdrava, jaka i umna, ali isto tako čedna i poslušna; da se već zarana mogu oslanjati na sebe same te istovremeno poštivati bogove i zakone. “Quocirca oportet bonum civem legibus parere et deos colere” – ono što je bilo važno za dobra građanina jest poslušnost zakonima i štovanje

⁹⁴ Aldrete, Gregory – Aldrete, Alicia (2012), *The long shadow of antiquity: what have the Greeks and Romans done for us?* London: Continuum; Mustakallio, Katariina (2005), *Hoping for continuity: childhood, education and death in antiquity and the Middle Ages*, Rome: Inst. Romanum Finlandiae.

⁹⁵ Tacit, Razgovor o govornicima (Tac. dial.) 28,4

⁹⁶ Gaj Marcije Koriolan (*Gaius Marcius Coriolanus*), ako nije legendarni lik, onda je bio rimski general za kojeg se smatra da je živio u 5. st. pr. Kr. i koji nije bio sklon demokratskim tendencijama rimskoga puka. Naprotiv, naginjao je neutemeljenoj apropijaciji javnih dobara zbog čega je i protjeran iz Rima, a kad je ojačan krenuo na Rim, rimske matrone, među kojima je bila i njegova majka, molile su ga da to ne čini.

⁹⁷ Livije, *Od osnutka grada* (Liv. auc) II 40,5-9.

⁹⁸ Tacit, Razgovor o govornicima (Tac. dial.) 28,6.

⁹⁹ *Isto*, 28,5.

bogova¹⁰⁰. Doduše, odgoj je manje išao za tim da usavrši i umjetnički oplemeni duh. Cilj mu je bio pripremiti mladež za praktično zvanje, da zna gospodariti, upravljati državom i voditi rat, što veliki rimski pjesnici Vergilije i Horacije proslaviše svojim djelima, smatrajući nadasve poljodjelstvo posebnom starorimskom vrlinom.

Rim poznaje razliku između odgoja muške i ženske djece. Dok ženska djeca više ostaju kod kuće i pod majčinim vodstvom uče sve ono što je vezano uz domaćinstvo i vođenje kućnih poslova¹⁰¹, sinovi prate svoje očeve na najrazličitije poslove pa čak i na tajne sjednice Senata¹⁰², na svečanosti kojima će osobno doprinositi svojim milozvučnim *pjevanjem*. Sinovi će se uz očeve uvoditi u sve poslove što ih čekaju u budućnosti. Upozorenja muškog roditelja, a ponajviše njegov osobni primjer bit će najjače odgojno sredstvo¹⁰³. Služeći se jakom stegom, stožer obitelji privodio je djecu rimskoj kreposti (*virtus Romana*): neospornom ćudoređu, jednostavnosti, muževnosti, domoljublju i pobožnosti. Na oca se gledalo kao na svetinju, a on je jamčio svojim statusom *odgoj*, običaje, tradiciju, ćudoređe¹⁰⁴. On je savjesno obnašao odgojnu dužnost, što se ne bi uvijek moglo reći i za oca u Grčkoj. Razvidno je to iz pojedinih Plutarhových poglavlja gdje se govori o velikoj odgojnoj skrbi Katona Cenzora prema svojem sinu¹⁰⁵; s kakvom ga suverennošću uvodi u pojedina saznanja, s kojom nježnošću i bojaznošću bdije nad njegovim odrastanjem (*maxima debetur puero reverentia*¹⁰⁶) i koliko je to sve skupa značilo za dječji odgoj! Istu skrb nalazimo i kod Cicerona koji bdije nad odgojem vlastitog sina i svojih nećaka¹⁰⁷ ili Augusta i njegove odgojne prakse¹⁰⁸. Njihovi odgojni postupci oličuju najosnovnije obilježje rimske tradicije na koje se može naići i kod drugih očeva¹⁰⁹ koji su svojim odabranim pedagoškim postupcima tkali i vezli umjetnička djela¹¹⁰ savjesno odgajajući svoje sinove.

Vidjeli smo i pokazali da odgojna skrb nije bila samo dužnost i čast stožera obitelji, nego i glavno obilježje cijelih rimskih *obitelji* koje su bile odane svojoj tradiciji, a u čijim je korijenima stajao moralni ideal. Za taj je odgoj bilo bitno formiranje *savjesti* odgajanika, kreiranje sustava ćudorednih *vrijednosti*, stvaranje *životnoga stila*,

¹⁰⁰ Varro s. v. patella.

¹⁰¹ Svetonije, *Životi careva* (Suet. *Aug.*) 64,2.

¹⁰² Aulo Gelije, *Atičke noći* (Gell. *Noctes Atticae*) I 23,4

¹⁰³ Plinije Mlađi, *Pisma*, (Plin. *Epist.*) VIII 14, 4-5.

¹⁰⁴ Heichelheim, F., Yeo, C (2003), *A History of the Roman People*. Jersey: Prentice Hall.

¹⁰⁵ Plutarh, Katon Stariji, (Plut. *Cat. Mai.* 20).

¹⁰⁶ Prema djetetu se mora odnositi s najvišim poštovanjem.

¹⁰⁷ Ciceron, *Pisma Atiku* (Cic. *Att.*) VIII 4,1.

¹⁰⁸ Svetonije, *Životi careva* (Suet. *Aug.*) 64,5.

¹⁰⁹ Plutarh, *Emilije Paulo*, (Plut. *Aem.*) 6

¹¹⁰ Plutarh, Katon Stariji, (Plut. *Cat. Mai.*,20,9.)

prihvatanje *žrtve* i odricanja, bezrezervno predanje *zajednici* ili bolje rečeno državi, što je kroz sva vremena slovalo kao najveći odgojni ideal tako da za Rim on nikad nije bio doveden u pitanje. O njemu se nije diskutiralo niti raspravljalo, a ponajmanje sporilo. U tradiciji, u kolektivnom sjećanju, nema niti najmanjeg traga *alternativnom* idealu protiv čega bi se trebalo boriti kako bi se dokazalo vlastitu vrijednost, kao što je to bio slučaj u Grčkoj kada je u prvi plan istupio *individualizam*, potreba za vlastitom čašću i *slavom*, a polis se morao povući u pozadinu. Da ne budemo krivo shvaćeni, ne može se reći da je slava bila Rimljanima tuđa i nepoznata. Međutim, ona nije imala onaj *individualni* karakter kakav je posjedovala u Grčkoj tako da je ostala isključivo u funkciji dobrobiti *države*. Bez obzira radi li se o heroju Horaciju Koklu, Kamilu, Agripi ili Augustu, uvijek je riječ o ljudima koji su u teškim situacijama spašavali ugroženu *domovinu*, drugim riječima *državu*, svojom hrabrošću i mudrošću, ne mareći za korist koju bi mogli iz tog izvući. “Salus populi suprema lex esto” – spas, dobrobit naroda neka bude najviši zakon, reći će Ciceron¹¹¹ i tim zapečatiti u svijesti Rimljana da dobro države mora biti najviša norma i najveća vrijednost djelovanja pa stoga i najvažnija individualna krepost.

Uzori i ideali

Rimski se čudoredni odgoj, kao uostalom i slični odgoji u okruženju, zasnivao na odabiru *uzora* i *ideala* koji su izazivali divljenje i poticali na djelovanje. Međutim, on se u Rimu uzimao iz *nacionalne povijesti*, a ne herojskih pjesama kao što je slučaj kod Grka gdje je teško bilo razlikovati maštu od stvarnosti. Za Rimljanina je bilo vrlo važno da je njegov ideal povijesno utemeljen, da je bio pripadnik svojeg naroda i branitelj svoje države i po mogućnosti izdanak vlastite obitelji. Tako u prvi plan stupa *obiteljska dominanta* odgoja snažno prožeta tradicijom obitelji¹¹².

Kod mladog odgajnika nije se samo očekivalo poštivanje *nacionalne* tradicije, zajedničkog dobra cijelog Rima, nego se od njega tražilo da respektira, cijeni i njeguje tradiciju svoje *obitelji*. Iz povijesti nam je znano kako su bile ponosne pojedine rimske kuće i obitelji, što se u mnogo slučajeva izravno reflektiralo na samo rimsko činovništvo kao vrlo važnu okosnicu rimske države¹¹³. S kakvom pompom su se uz

¹¹¹ Ciceron, *Zakoni*, (Cic. leg.) III 8.

¹¹² Hübner, Sabine (2009), *Growing up fatherless in antiquity*, Cambridge: Cambridge Univ. Press.

¹¹³ Johann, Horst-Theodor (1976), *Erziehung und Bildung in der heidnischen und christlichen Antike*, Darmstadt: Wiss. Buchges.

to vodili sprovodi gdje su se nosile slike predaka, a u pogrebnim nagovorima slavile njihove kreposti, što je koji put moglo zasjeniti i osobu samog pokojnika¹¹⁴.

Nije teško pretpostaviti kakav je na odgajanike onda imao utjecaj taj spomen i "imagines"- slike predaka što su se nalazile u atrijima pojedinih kuća koje su djeca redovito motrila, o njima propitkivala, prinosila im žrtve i o njima sanjarila. Najprije podsvjesno, a onda svjesno oblikovali su se prema njima određeni idealni tipovi, načini ponašanja i djelovanja. Oni su bili utjelovljenje obiteljskih svojstava i jamstvo njihova prenošenja kroz povijest¹¹⁵.

Svaka je rimska obitelj imala neki svoj odnos i držanje prema životu. Jedna je bila naglašeno ponosna, druga karakterna, treća stroga, četvrta druželjubiva itd., ali svaka je živjela i umirala za svoju domovinu¹¹⁶. "Zašto bi se ustručavao ostati vjeran tradiciji svoje obitelji. Našoj je kući bilo svojstveno da se prinosi kao iskupna žrtva ako je domovina bila u opasnosti..."¹¹⁷. Dok je grčki odgoj išao za nasljedovanjem svojih junaka pa makar oni bili i legendarni, dotle je rimski nasljedovao kreposni život vlastitih predaka.

Selo i seoske vrline

U početku je odgojna skrb bila prepuštena *obitelji* svakog pojedinog djeteta i mladića. Na sreću, Rim je raspolagao, što nije bio slučaj ni sa Spartom ni s Atenom, još jednim posebnim slojem svoga pučanstva koji je uistinu mogao jamčiti takav odgoj. Bili su to ratari, *seljaci* koji su budno pazili na *stegu, moral, običaje, pravo, pravičnost* svoga potomstva, a njihovi životi su bili podređeni zahtjevima i potrebama vlastite *države* kao najveće vrijednosti¹¹⁸. Život se tih ljudi kretao u rasponu od služenja *domovini* do skrbi oko vlastitog *gospodarstva*. Seoske vrline koje su išle za daljnjim razvojem starog poimanja odgoja podcrtavale su vrijednosti i opravdanost *rada, umjerenosti, odricanja, strogoće*. Rimsko je dijete često slušalo s jedne strane naricanja protiv pokvarenog *luksuza*, a s druge hvalospjev *samozatajnosti* i jedno-

¹¹⁴ Polibije, *Povijest*, (Polyb.) VI 53-54.

¹¹⁵ Bodon, Giulio (2009), *Heroum imagines: la Sala dei Giganti a Padova: un monumento della tradizione classica e della cultura antiquaria*, Venezia: Ist. Veneto di Scienze, Lettere ed Arti.

¹¹⁶ Cistaro, Maria (2009), *Sotto il velo di Pantea: Imagines e Pro imaginibus di Luciano*, Messina: Dip. di Scienze dell'Antichità.

¹¹⁷ Livije, *Od osnutka grada* (Liv. auc) X 28.

¹¹⁸ Chiai, Gian Franko (2012), *Athen, Rom, Jerusalem: Normentransfers in der antiken Welt*, Regensburg: Pustet

stavnosti starih konzula i diktatora, poput Cincinnata (519.-430.)¹¹⁹, koji je vlastitim rukama obrađivao zemlju i s nje dvaput odlazio na obnašanje državnih funkcija, odnosno s njih odlazio u polja prihvaćajući se težačkog posla¹²⁰.

U starom rimskom odgoju zato nema posebnog insistiranja na *intelektualnom*. Mladi Rimljanin sluša o prednostima i nedostacima lijepoga vremena, o *godišnjim dobima* i onome što im pripada, o *ljudima* i *životinjama* i tako biva uveden u *životnu mudrost*. Odvodi ga se na polje da bi ga se postupno poučavalo obrađivanju zemlje i izvodi ga se na pašnjake da bi naučio uzgajati *stoku* i njome se koristiti. Intelektualno će se obrazovanje tek kasnije razviti pod grčkim utjecajem. Rimski odgajnik uči samo ono što treba znati i umjeti posjednik zemlje, u prvom redu njeno *obrađivanje* i što učiniti kako bi se maksimalno ubralo plodova na svom posjedu. Ako sam nije zemljoradnik, trebat će naučiti *voditi* i *organizirati* rad na zemlji, nadzirati sluge, ugovarati najamnine. Umijeće obrađivanja zemlje uistinu je svojstvo rimskog obrazovanja. O tome su pisali Katon, Varon, Vergilije¹²¹. Čak je bilo i nekih pretjerivanja u ljekovitost pojedinih proizvoda. U svakom slučaju, rimska agrikultura je za to vrijeme slovila kao napredna i stoga je mogla biti predmetom odgoja i poučavanja mladih naraštaja. Tako su *djeca* uz stalnu prisutnost i nazočnost svojih roditelja, naročito očeva, uz vlastiti angažman, naučila sve ono što im je bilo potrebno za vođenje gospodarstva, ali i za skrb oko vlastite države kako u ratu tako i u miru¹²². Riječ je, kao što rekosmo, o spoznajama i vještinama koje su se odnosile na *obradu zemlje*, ali i o spoznajama koje su se ticale organiziranja i *upravljanja državom*, o pojedinim zakonima i boričkim vještinama.

Naziru se prvi učitelji i prve škole

S vremenom je ipak odgoju postalo pretijesno u obitelji zato što se država sve više organizirala pa je bilo teško očekivati od oca, majke, obitelji da oni budu jedini nositelji odgojnog procesa i da svime suvereno ovladaju kako bi to prenosili na svoj mladi naraštaj. Polako ali sigurno na scenu dolazi profesionalni učitelj, iako tek u začecima. Sa širenjem državnih ovlasti, dakle, te javnih dužnosti, većina roditelja morala je predati taj posao u ruke kvalificiranih učitelja.

¹¹⁹ Lucius Quinctius Cincinnatus bio je rimski aristokrat i državnik koji je kao konzul i diktator svoju službu tako obnašao da je u narodu postao uzorom građanskoga ponašanja.

¹²⁰ Walter, Uwe (2004), *Memoria und res publica: zur Geschichtskultur im republikanischen Rom*, Frankfurt am Main: Verl. Antike.

¹²¹ Fuhrmann, Manfred (1999), *Geschichte der römischen Literatur*, Stuttgart: Reclam.

¹²² Backe-Dahmen, Annika (2008), *Die Welt der Kinder in der Antike*, Mainz am Rhein: von Zabern

Latinski, sabinski i etruski elementi

Odakle su, pak, stari Rimljani crpili odgojna i didaktička načela? Odakle su regrutirali svoje prve učitelje i što su to oni poučavali? Treba imati u vidu da kao što je rimski narod nastajao od različitih sastavina, tako je bilo i s njegovom kulturom. Kad je u pitanju formiranje rimskoga etnosa, već su od početka nazočna tri elementa: latinski, sabinski i etruski¹²³. S obzirom na “nastavne sadržaje” koji su se posredovali u to vrijeme, u doba Nume Pompilija (753.-673.)¹²⁴, kod Livija (59.-17.)¹²⁵ nije veliko oduševljenje. On o tim sadržajima kaže sljedeće: “disciplina tetrica ac tristis veterum Sabinorum – quo genere nullum quondam incorruptius fuit”¹²⁶, odvratan i jadan nauk starih Sabinjana, od čega nije bilo ništa u prošlosti pokvarenije. To je pomalo izdvojeno i negativno gledanje na naslijeđe. Poznato je, naime, da su Etruščani i Sabinjani posjedovali drevnu kulturu odakle su Rimljani naveliko crpli za sebe ono što su smatrali važnim i korisnim¹²⁷.

Na drugom mjestu Livije spominje neku dječjačku školu u etruskom gradu Faleriji u vrijeme Kamila, odnosno u Tuskulu, koja je morala postojati u isto vrijeme¹²⁸. Po svemu sudeći, one su se našle nešto kasnije u Rimu kao jedna jedinstvena cjelina. O prvoj pravoj školi piše isti pisac u 3. knjizi svoga djela u poglavlju 44.: “Ibi namque in tabernis litterarum ludi erant” – tu, naime, u daščari, bila je prva osnovna škola. Nju je pohađala i glasovita Virginija koju Livije spominje u svom tekstu. Riječ je o Rimu iz godine 449. pr. Kr. Iz toga bi se dalo zaključiti da su kod Rimljana već u 5. stoljeću pr. Kr. postojale škole za puno djece. Ne radi se, dakle, o nekom individualnom poučavanju, nego poučavanju grupe, skupine ili više njih.

¹²³ Haynes, Sybille (2000), *Etruscan civilization: a cultural history*, Los Angeles: J. Paul Getty Museum; Spivey, Nigel Jonathan – Stoddart, Simon (1990), *Etruscan Italy*, London: Batsford; Nicosia, Alessandro (2009), *I Sabini, popolo d'Italia: dalla storia al mito*, Roma: Gangemi.

¹²⁴ Numa Pompilije (*Numa Pompilius*) vladao je od 715. do 673. Prema legendi je bio drugi rimski kralj, nasljednik samoga Romula. Bio je sabinskoga porijekla pa mu se kao takvom pripisuju mnoge važne rimske vjerske i političke institucije.

¹²⁵ Tit Livije (*Titus Livius*) je bio rimski povjesničar koji je stjecao svoja znanja u rodnom gradu Pataviju, sadašnjoj Padovi, nadasve ona koja se tiču filozofije i govorništva dok je druga prikupljao u centru Imperija, Rimu. Bio je i učitelj kasnijeg cara Klaudija koji je uvelike pomagao njegovu spisateljsku djelatnost. Livija se smatra prvim rimskim povjesničarom koji je pisao o povijesti a da nije imao političkoga iskustva.

¹²⁶ Livije, *Od osnutka grada* (Liv. auc) I, 18.

¹²⁷ Nicosia, Alessandro (2009), *Sabini, popolo d'Italia: dalla storia al mito*, Roma: Gangemi; Frank, Claus-Günter – Frank, Ursula, (2003), *Rom – Latium: Bolsena-See - Sabiner Berge - Albaner Berge*, München: Bergverl. Rother.

¹²⁸ Livije, *Od osnutka grada* (Liv. auc) V, 27.

Litterator/ludi magister

Što se pak tiče *učitelja*, prema istom svjedočanstvu je moguće zaključiti, da su oni italskoga porijekla, tj. da su bili Latini, Sabini i Etrušćani, a Rimljani su do njih došli, najvjerojatnije, ratnim osvajanjem pa je, barem za početak, po svemu sudeći, riječ o robovima. Zato je bavljenje učiteljskim poslom za drevnog Rimljanina bio pomalo nečastan posao, *βαναυσία* (*banausía*)¹²⁹ kako su ga zvali Grci, nedostojan rimskog građanina i vojnika. Rimski duh je teško pristajao u početku uz nauk pa im i ta vrsta profesije ne bi baš priličila. Taj i takav početni učitelj što su ga Grci zvali *γραμματιστής* (*grammatistés*), a Rimljani *litterator* (slovar, koji je učenike poučavao slova), ili *ludi magister*, razlikovao se od onoga u poznijoj dobi koji se zvao *grammaticus*.

Rimski dječak uči umijeća čitanja i pisanja ili u vlastitoj obitelji ako je ona za to osposobljena i ima vremena ili kod privatnih učitelja koji otvaraju svoje “radionice” po trgovima i ulicama koje su po mnogo čemu sličile drugim obrtničkim radionicama¹³⁰. Te nove majstore od zanata Rimljani su prozvali, “*ludi magister*”¹³¹ “odnosno “*litterator*”¹³², a ovi su svoje učenike sve dok je posao bio isplativ poučavali u čitanju, pisanju i računanju.

Ludus, latinski znači igra, slobodna aktivnost, koju su Rimljani jako razlikovali od one *manualne*. Prema antičkom shvaćanju manualni rad pod kojim se razumijevalo fizički napor iz nužde, radi okolnosti, nečije prisile, prvenstveno je pripisivao robovima. Razlikovao se od tjelesne i duševne djelatnosti kao što su atletika, igre, natjecanja, lov, prijateljska druženja, a nadasve čitanje i ugodni razgovor, što je bilo svojstvo slobodnih ljudi¹³³. Posljednje su Rimljani zvali “*otia*”, dokolica, (a Grci *σχολή* - *skholé*), za razliku od *negotia* – ekonomsko, profesionalno i slično zalaganje. *Otia* su spadala u područja besplatnoga tako da se za njih nije mogla dobiti nikakva nadoknada¹³⁴. Moglo bi se zapravo kazati da je riječ o jednoj vrsti aktivnosti slobodnog vremena.

Ta je aktivnost u sklopu kasnijeg rimskog obrazovnog sustava lagano, razigrano, pripremala teren za “*humaniora, liberalia studia*”¹³⁵. Otuda je školski učitelj (*magi-*

¹²⁹ Neugledno zanimanje, zanat kojeg se nije poštivalo.

¹³⁰ Zanzarri, R., *Romana scuola*, u: EP V, 10128-10131.

¹³¹ Zanzarri, R., *Ludi magister*, u: EP IV, 7109.

¹³² Falanga, M., *Ludus litterarius (o litterarum)*, u: EP IV, 7111-7117.

¹³³ Laeng, M., *Ludico*, u: EP IV, 7109-7110.

¹³⁴ Isto.

¹³⁵ *Studia humaniora* ili *Studia humanitatis* je latinski naziv za sveukupnost humanističkoga obrazovnoga programa. Zasniva se na poznavanju grčke i rimske antike pri čemu je poznavanje antičkog grčkog, odnosno latinskog preduvjet. *Studia liberalia* pak je

ster) nazivan “ludi magister”¹³⁶. I danas se drži da su prvi oblici djetinje aktivnosti *ludički*, tj. obavljaju se spontano, zbog zadovoljstva, a ne zato što su naređeni ili zapovjedeni. Pa i najkreativnije djelatnosti odrasla čovjeka potječu zapravo iz te sfere. Odrasli je čovjek u svojim kreacijama i inovacijama “homo ludens”¹³⁷. Njegovi veoma ozbiljni poslovi kao što su znanost i umjetnost interpretiraju se kao “ozbiljna igra” ako se obavljaju iz žara i zadovoljstva¹³⁸. Koliko je taj školski koncept, koji vuče korijene iz staroga Rima, zaokupljao pedagoške umove kroz povijest, razvidno je i iz stava Jana Komenskog, vrsnog didaktičara iz 17. stoljeća, koji u suvremenom školstvu vidi mjesta za “schola ludus”, naročito kada su u pitanju dječji vrtići i osnovne škole. On savjetuje da se unutar odgojno-obrazovnog sustava stvori više mjesta za spontanu radoznalost, istraživačku želju, igru, slavlja i osobne aktivnosti što su sve, u puno slučajeva, obilježja rimskoga “ludus”¹³⁹.

Ludi magister, litterator, ili jednostavno *magister* bio je, dakle, rimski osnovnoškolski učitelj govoreći današnjim rječnikom. Gledajući s etimološke strane, “litterator” dolazi od “litterae”, što znači *pismo, slova*, slova abecede koja je “litterator” (slovar, učitelj) kao prvi sadržaj poucnog djelovanja morao posredovati svojim učenicima¹⁴⁰. *Litterator* je, dakle, bio sinonim za *ludi magister*¹⁴¹. Osnovnoškolski učitelj zvao se i “magister primus”. Ne smije ga se miješati s “litteratus” koji označava naobražena čovjeka, erudita¹⁴². Dužnost mu je bila ograničena na prve godine

drugi naziv za *septem artes liberales*, tj. sedam slobodnih umijeća, odnosno antički kanon znanja kojim je bio namijenjen svakom slobodnom čovjeku, a kasnije će se profilirati u tzv. *trivium* (gramatika, retorika, dijalektika) i *quadrivium* (aritmetika, geometrija, glazba, astronomija).

¹³⁶ Robinson, E.R., *The Roman School-Teacher and his Reward*, u: Classical Weekly 1921.

¹³⁷ Marthaler, Roland (2011), *Homo ludens: Eine Studie zur Veredelung des Homo sapiens*, Bern: Stämpfli; Huizinga Johan (2009), *Homo ludens: Vom Ursprung der Kultur im Spiel*, Reinbek: Rowohlt Verlag

¹³⁸ Della Corte, M., *Scuole e maestri in Pompei antica*, u: Studi Romani 1959.

¹³⁹ Bellerate, B., *Comenio (Comenius, Komenský) Jan Amos*, u: EP II, 2800-2811.

¹⁴⁰ Marrou, H.I., *nav. dj.*

¹⁴¹ Isto.

¹⁴² Tijekom prvog stoljeća prije Krista zahvaljujući djelima Varona, Kornelija Nepota i nekih drugih, nastojalo se specificirati didaktičku terminologiju. Tako je došlo do razlikovanja između “litteratio” i “litterator” (osnovna pouka i osnovnoškolski učitelj) te “litteratura” i “litteratus” što bi se moglo poistovjetiti sa “gramatika” i “gramatičar”. Međutim ta se distinkcija nije nikada definitivno nametnula. Otuda i određena nejasnoća kada je u pitanju termin “litterator”. U grčkoj didaktičkoj terminologiji najbliži mu je pojam γραμματιστής (grammatistés), *gramatist* od koga je *litterator* preuzeo didaktičke ciljeve pa i same disciplinske mjere. Najnovija istraživanja su ozbiljno dovela u sumnju da je “litterator” bio vrlo raširen pojam te općenito upotrebljavan u latinskom svijetu kako bi se razlikovalo osnovnoškolskog učitelja od gramatičara.

školovanja. Nakon što su naučili najosnovnije stvari, učenici su od njega prelazili u školu koju je vodio *grammaticus*, *gramatičar*. Rad osnovnoškolskog učitelja mnogi nisu posebno cijenili, dapače, kao što rekosmo, neki su ga čak i prezirali smatrajući ga nedostojnim ozbiljna čovjeka¹⁴³. Za tu sliku su često puta bili krivi i sami učitelji zbog svoga nedostatnog znanja ili nedolična ponašanja. Država uopće nije smatrala potrebnim financirati učitelje za njihov posao.

Učitelj je živio u nezavidnom položaju i prostoru boraveći cijeli dan i obavljajući svoj posao u daščarama (*tabernae*), ložama (*pergulae*), odnosno pod trijemovima, bolje rečeno, u prostorijama koje su bile izložene navali svjetine. “Nastava“ se održavala stojeći usred halabuke te, ako su učitelji bili robovi, morali su predati gospodaru sav dnevni utržak, a ako su bili slobodni, trebali su se zadovoljiti s jako mršavom plaćom koja se tu i tamo malo poboljšavala darovima što su ih učenici u pojedinim zgodama donosili svojim učiteljima. Primjerice na *Quinquatrus*, najveći Minervin blagdan, kada bi dječaci davali učitelju tzv. *Minerval* ili *Minervale munus*. Magistri bi bili darivani i prigodom *Saturnalia* (*sportula Saturnalicia*) ili na novu godinu (*strenua calendaria*) te i prigodom neznatnijih blagdana kao na “cara cognatio” (22. veljače) i *septimontium*¹⁴⁴. Katkad bi se s učiteljem sklapao ugovor za cijelu godinu. Tada bi mu se naukovina isplaćivala na koncu starorimske godine, tj. u mjesecu ožujku¹⁴⁵. Bilo je slučajeva da se učiteljev godišnji honorar prepuštao darežljivosti i naklonosti roditelja njegovih učenika¹⁴⁶.

To sve skupa nije moglo znatno poboljšati kukavno materijalno stanje osnovnoškolskih učitelja. Nešto je bolja bila plaća *gramatika*, a ponajbolja *retora*. Nadmetanje među učiteljima te njihov sve veći broj umanjivao je njihovu vrijednost zbog čega bi učitelji primali i nepotpunu plaću koju su morali sudski utjerivati. Od prvog stoljeća pa nadalje situacija se znatno promijenila. Od tada učitelji po učeniku mjesečno dobivaju određenu količinu novca. Dioklecijanov edikt iz 301. definitivno je uredio to područje tako da je svaki učenik morao plaćati svome učitelju 50 denara mjesečno¹⁴⁷.

¹⁴³ Falanga, M., *nav. dj.*

¹⁴⁴ Tertulijan, *O idolopoklonstvu*, (Tert. *idol.*) 10: „(Ludimagistris necesse est) sollemnia festaque eorundem (deorum) observare, ut quibus vectigalia sua suppetant. /.../ Ipsum primam novi discipuli stipem Minervae et honori et nomini consecrant /.../ etiam strenuae captandae et septimontium et brumae et carae cognationis honoraria exigenda omnia.“

¹⁴⁵ Makrobije, *Saturnalije* (Macrob. *S.*) I., 12,7: „Hoc mense mercedes exsolvebant magistris, quae completus annus deberi fecit.“

¹⁴⁶ Svetonije, *Gramatičari* (Suet. *gramm.*) 7: „M. Antonius Gnipho /.../ fuisse dicitur /.../ comi facilique natura, nec unquam de mercedibus pactus, eoque plura ex liberalitate discensium consecutus.“

¹⁴⁷ Falanga, Mario (1979), *La scuola elementare nell'antica Roma*, Bari: Ecuenica Editrice.

Za novac kojeg je dobivao od roditelja, učitelj bi plaćao najam za prostor, svoje izdržavanje te eventualno pokoje “didaktičko sredstvo”.

Rimski osnovnoškolski učitelji iz toga vremena nisu raspolagali nekom kritičkom učiteljskom sviješću niti su posjedovali zavidnu metodičku i kulturnu spremu¹⁴⁸. Uz to ne postoje državne inicijative koje bi išle za stvaranjem općevažjećeg obrazovnog plana i programa koji bi se provodio na području cijelog imperija i na osnovi kojeg bi se pripremalo i same učitelje za taj važan zadatak. Nije se posebno brinulo ni o kvaliteti školskih prostora. Rimski školski sustav, onaj najniže razine, bio je zapravo monopol slobodne inicijative pa ako se hoće i puke improvizacije¹⁴⁹.

Ludus litterarius (litterarum)

Još je jedan termin s toga područja zanimljiv, *ludus litterarius* ili *litterarum*. Riječ je o prvom stupnju rimskog školskog sustava, odnosno osnovnoj školi kao ustanovi. *Ludus litterarius* označava *djelatnost poučavanja* i učenja prvih slova, „litterae”, zvane i „litterae serviles”, čime su svi morali ovladati za razliku od “litterae liberales”, što se odnosilo na one koji su imali viši stupanj obrazovanja¹⁵⁰.

Sve do 4. stoljeća Rimljani svoju osnovnu školu zovu “*ludus litterarius*” koja je, kao što rekoh, bila prvi stupanj latinskog školskog sustava iza kojeg je potom slijedio “*grammaticus*” i na koncu “*rhetor*”¹⁵¹. S obzirom na rimski školski sustav Apulej (*Apuleius*) (125.-180.)¹⁵² kaže da “*prima cathedra litteratoris ruditate eximit, secunda grammatici doctrina instruit, tertia rhetoris eloquentia armat* (prva slovarova katedra otklanja neukost, druga gramatičarova (katedra) poučava nauk, treća govornikova (katedra) oboružava govorničkom vještinom)¹⁵³”.

Već negdje u 5. st. pr. Kr., kao što smo gore spomenuli, postoje u Rimu prve naznake *osnovne škole – ludus litterarius*. Tako u Tuscolu, današnji Frascati, u Falteriu i u samom Rimu pod trjemovima rimskog Foruma (*Forum Romanum*). Nakon 3. stoljeća ona je znatno organiziranija, sređenija i kapilarno raspoređena po cijeloj Rimskoj Republici¹⁵⁴.

¹⁴⁸ Isto.

¹⁴⁹ Isto.

¹⁵⁰ Falanga, M., *nav. dj.*

¹⁵¹ Carcopino, J., *nav. dj.*

¹⁵² U literaturi poznat i pod imenom Lucije Apulej (Lucius Apuleius), bio je latinski prozni pisac koji je učio Platonovu filozofiju u Ateni, ali je proputovao i Italiju odnosno Malu Aziju te je boravio i u Egiptu baveći se među inim i istraživanjem kulturnih misterija.

¹⁵³ Carcopino, J., *nav. dj.*

¹⁵⁴ Mommsen-Marquardt, *Les enfants et leur éducation*, u: Manuel des Antiquités Romaines, Pariz 1877-1919, sv. XIV, str. 96-115.

Prima litterarum elementa

Koji je sustav vrijedio u prvoj rimskoj školi, koji su se sadržaji nudili učenicima, koji su bili prvi rimski školski “predmeti”? Prije svega, znano je da su kod starih Rimljana učenici kretali u školu kad bi imali 7 godina. “Predmeti” su bili otprilike isti kao i oni u Grka uz neke male razlike koje bi trebalo pripisati različitosti čudi dvaju naroda. Riječ je zapravo o *τὰ γράμματα* (*tá grámmata*) ili latinski: “prima litterarum elementa” ili “rudimenta” kako to kaže Horacije (65.-8.)¹⁵⁵ u svojoj *I. Satiri*¹⁵⁶, a sastojala se od čitanja, pisanja i računanja. Pisalo se po voštanoj pločici uz pomoć “stilusa”, posebno načinjene pisaljke, odakle kasnije i upotreba istog pojma za označavanje sloga ili načina pisanja.

Pri računanju su se stari Rimljani koristili istim sredstvima kao drugi stari narodi: niže računске operacije izvodili su uz pomoć prstiju, a za veće su se koristili tablicom s kamenčićima (*calculi*) koje su zvali abakus. Rimljani su drukčije računali nego što to mi danas činimo. Njihov se brojčani sustav razlikovao od našega. Oni imaju tek nekoliko znamenki za brojeve a to su: I (1), V (5), X (10), L (50), C (100), D (500), M (1000). Do drugih brojeva se dolazilo tako da im se ovdje naznačene simbole dodavalo ili oduzimalo Tako npr. 2 je II, 3 je III, 4 je IV što znači 5-1, 9 je IX, a znači 10-1 itd. Zna se dogoditi da je zato rimska brojka s obzirom na znamenke višestruko veća nego arapska, primjerice 88 rimski je LXXXVIII, šest znamenki više nego li u arapskoj inačici. No, može biti i obratno ali u manjem omjeru, npr. arapski 1010 rimski je MX. Rimsko računanje je otežavalo i to što nisu imali ničice.

Nakon prvih početaka, a s obzirom na čitanje i pisanje (učenje slova, slogova, riječi, spajanja više riječi, rečenične konstrukcije...), uslijedile su obilne vježbe u čitanju, govorenju u pero (tzv. *dictata magistri*), učenju napamet i reproduciranju tako naučenog ili “recitatio”. Dužnost je učenika bila da nauče naizust *Zakonik dvanaest ploča*¹⁵⁷, kao što nam svjedoči Ciceron u svom djelu „O zakonima“ (“*De legibus*”)¹⁵⁸. Zakoni su bili zapravo sastavljeni jednostavnim, formulaičnim izrazom te su bili

¹⁵⁵ Kvint Horacije Flak (Quintus Horatius Flaccus) bio je vodeći rimski pjesnik lirik u vrijeme cara Augusta. Za njegove *Ode* Kvintilijan će tvrditi da je to jedina latinska lirika vrijedna čitanja.

¹⁵⁶ *Saturae* ili *Sermones* su skup kritičkih i šaljivih pjesama što ih je napisao Horacije. One pretresaju ljudsku sreću te mogućnost književne perfekcije. Prvi od njih predstavlja Horacijevo prvo objavljeno djelo kroz koje se on odmah smjestio među najveće pjesničke talente svoga vremena.

¹⁵⁷ *Leges duodecim tabularum* je crno na bijelo napisana kodifikacija rimskog građanskog prava. Sadržavao je pravila o privatnom, javnom parbenom, kaznenom i sakralnom pravu. Ostao je na snazi sve do Justinijanove kodifikacije.

¹⁵⁸ Ciceron, *Zakoni* (Cic. leg.) II, 23: „Discebamus enim pueri *duodecim* ut carmen necessarium, quas iam nemo discit.“

skup najvažnijih spoznaja i informacija s kojima su djeca trebala biti upoznata, kao što je kasnije, primjerice, bio katekizam u kršćanstvu. Naveliko se koristio takav oblik kao oblik komuniciranja sadržaja u sklopu čitanja i vježbanja, tako da se i kasnije uvelike služilo sličnim oblicima koji su nudili književni sadržaj za početnu školu. Možda i zato što na početku još nije bilo adekvatnog izričaja koji bi se moglo koristiti u tu svrhu¹⁵⁹. Horacije je bio uvjeren da stih svojim skladom razvija dječju pamet tako da su ona osim Zakonika učila naizust i druge stihove, primjerice salijskih pjesama (*carmina Saliaria*)¹⁶⁰, glasovitih pogrebnih besjeda (*laudationes funebres*)¹⁶¹, kazivanja naricaljki, odnosno tužaljki zvane “neniae”, koje su Rimljani voljeli i poštivali jer su svjedočili o njihovom patriotizmu. U njima su se opjevala djela slavnih pradjedova, a u svijest su se mlađeg naraštaja ucjepljivala uz pratnju frule i za vrijeme sprovoda, javnih svetkovina i drugih zajedničkih susreta¹⁶².

Ta praksa upućuje na veoma važan pedagoški element što su ga Rimljani jako promovirali u sklopu odgoja i to od malih nogu – naime, da se na vrijeme počne s formiranjem *vojnog* i *građanskog* mentaliteta, da se u „učenicima“ razbudi žar za junaštvom i rodoljubljem. Tome su doprinosili i razgovori što su se dnevno vodili u svezi događanja na forumu, odnosno bojnopolju. O sličnim temama – “de clarorum virorum laudibus”, o pohvalama slavnim muževima – razgovaralo se i u vrijeme ručka. U prilog su tome išle i domaće svečanosti za vrijeme kojih su se u kućnim atrijima ovjenčavale slike pradjedova. Dijete, odgajanik, trebao je biti zarana nadahnjivan čuvstvom budućeg građanskog zvanja.

“Nastavni sadržaji” bili su kod Rimljana u funkciji moralnoga odgoja, stege i discipline. Djeca su se priučavala pobožnosti, poslušnosti, sramežljivosti, čednosti (*pudor ac modestia*). Duboko su poštivala starije osobe te su u javnosti uvijek bili ogrnuti togom praetekstom obrubljenom grimizom koju su zajedno s “bulom” na vratu nosila do punoljetnosti¹⁶³. Općenito, uljudnost i skromnost bile su na velikom glasu, a posebno su ih nadzirale majke dok su prisustvovala ozbiljnim i manje ozbiljnim zadacima svoje djece.

Skrb oko čudorednog odgoja uvjetovao je kod Rimljana i strogi nadzor odabira robova koji su služili u pojedinim rimskim kućama, kako njihovo neprimjereno ponašanje ne bi utjecalo na odgoj mladog naraštaja, odnosno, relativno kasnim usvaja-

¹⁵⁹ Horacije, *Pisma* (Hor. *Epist.*) II, 1,126: “Os tenerum pueri balbumque poeta figurat.”

¹⁶⁰ Riječ je o fragmentu napisanu na starodrevnom latinskom jeziku kojega su recitirali svećenici *Salii* dok su izvodili vjerske obrede.

¹⁶¹ Ovdje je govor o svojevrsnim pohvalama što su ih izgovarali stari Rimljani pri sjećanju na slavu preminulu osobu prigodom samoga ukopa.

¹⁶² Marko Terencije Varon, *O rodu rimskog naroda* (*De gente populi Romani*): “Canebant pueri modesti carmina antiqua.”

¹⁶³ Ciceron, *Za Celija* (Cic. *Cael.*) 5,11: „brachium toga cohibere“.

njem grčke prakse, i zbog toga što bibi rob (*custos, comes, paedagogus*) pratio dijete i za njega bio odgovoran, a to je bila prilika i za nečasna ponašanja. Općenito su stari Rimljani zazirali od toga da odgoj svoga potomstva pripuste robovima. Tako je malom Horaciju njegov otac bio „kustos“ koji ga je pratio do učitelja¹⁶⁴, odnosno, u slučaju potrebe, odgoj su djece radije prepuštali nekoj starijoj rođakinji¹⁶⁵.

Začetc i ludus grammatici

U najranije vrijeme rimskog odgoja i obrazovanja nema striktno distinkcije između “osnovne” i “srednje” škole, između onoga što su Rimljani nazivali *ludus litterarum* i *ludus grammaticus*. Ovaj posljednji stupanj u to će vrijeme tek stjecati svoje prve obrise i naznake, a znatno će se kasnije razviti kad Rim bude pod velikim utjecajem grčke kulture i civilizacije. Pa ipak, već se zarana u starom Rimu, posredstvom Livija Andronika (280./260.-200.)¹⁶⁶, Grka iz Tarenta, koji je na latinski preveo Homerovu „Odiseju“, počelo polagano baviti i *književnošću*, onim naime, što će u daljnjem razvoju rimskog školstva, kada se bude osnovna škola, *ludus litterarum*, više razlikovala od drugog stupnja, *ludus grammatici*. Andronik je, kao najstariji predstavnik rimske književne pjesme, koja je, kao što je poznato, nastala nasljedovanjem grčke drame, bio pisac prvog latinskoga školskoga teksta kojega nalazimo već u zavodu literatora Spurija Karvilija (*Spurius Carvilius*)¹⁶⁷, koji je živio između I. i II. punskog rata te je u Rimu slovio kao utemeljitelj prve sustavne škole (*ludus litterarius*) uz nešto širi opseg gradiva i nešto dotjeranije metodičke postupke.

Prve rimske *gramatičke* škole, osim Andronikove *Odiseje*, poznaju i neke druge tekstove mitološke odnosno povijesne naravi koji su omogućili još širu naobrazbu. S vremenom se usavršavala i metoda učiteljeva *diktata* kojega je učenik čitao, učio napamet, ponavljao¹⁶⁸. Sve se više nastojalo oko pravilnog izgovaranja riječi, širila se “*recitatio*” i učenje napamet poetskih ulomaka s čudorednim sadržajem te se uz to počelo zahtijevati i znanje s područja mitologije, odnosno povijesti. Ove struke, zajedno s računanjem, sačinjavale su “nastavne sadržaje” starorimskog obrazovanja.

¹⁶⁴ Horacije, *Satire* (Hor. *sat.*) 1.6.;81,1.

¹⁶⁵ Tacit, Razgovor o govornicima (Tac. *dial.*) 28.

¹⁶⁶ On je bio dramatičar i epski pjesnik arhajske latinskoga perioda. Krenuo je kao odgajatelj u službi aristokratske obitelji tako što je s grčkog prevodio na latinski pojedina književna djela. Ta su djela služila kao obrazovna, odnosno odgojna sredstva u školi koju je on osnovao.

¹⁶⁷ Plutarh, *Rimska pitanja* (Plut. *qu. R.*), 59.

¹⁶⁸ Horacije, *Pisma* (Hor. *epist.*) I, 18,13: “Ut puerum saevo credas dictata magistro redere”.

Zanimljivo je primijetiti da su se već tada u Rimu prakticirali *školski praznici* koji su obuhvaćali čak 4 ljetna mjeseca (srpanj, kolovoz, rujan, listopad) tako da je nastava zapravo trajala samo 8 mjeseci. To je odraz rimskog praktičnog pristupa školi. Oni nisu htjeli opteretiti dijete, ali im je i njihovo slobodno vrijeme ljeti dobro došlo za druge poslove i zanimanja njihova mladog naraštaja¹⁶⁹.

Tjelesni odgoj

Uz intelektualni odgoj, Rimljaninu je vrlo važan bio i onaj tjelesni. Kod djece je on bio iniciran pojedinim igrama: jahanje na trstici (*equitare in arundine longa*)¹⁷⁰, igranje s obručom (*graecus trochus*), igra orasima, igra sa štakama, skakanje preko leđa drugoga itd.¹⁷¹. S napredovanjem dobi djeteta, mijenjale su se i vježbe. U početku je riječ samo o vojničkim vježbama: trčanje i utrkivanje kolima, bacanje koplja, jahanje, dvoboj pod potpunim oružjem, šakanje na stari latinski način, lov, plivanje. Kasnije su mladići počeli oponašati i gladijatorske borbe, odnosno baviti se atletikom, ali ne toliko u grčkom stilu, koliko onom rimskom. Tjelesne vježbe i igra većinom su se događale na vojničkom polju (*campus Martius*) pred mnoštvom naroda koji je odobravao ili ne uspjehe ili neuspjehe pojedinih mladića. Na rijeci Tiberu pak postojala su kupališta za mladež u koja oni nisu, kao što je bio slučaj kod Spartanaca, ulazili oznojeni i premoreni¹⁷².

Daljnje obrazovanje

Dovršivši početnu formaciju, rimski je mladić u republikansko vrijeme relativno dobro teorijski obrazovan te i pod vidom praktičnih vježbi dosta uigran. Daljnje njegovo obrazovanje događa se na *forumu*, u *senatu*, na *bojnom polju*. Ušavši u dob zrelosti, Rimljanin skida praetekstu, togu koja je bila znak dječastva, i oblači togu *virilis* ili *pura*, nakon čega se mladić upisivao u "libri iuniorum" te praćen drugovi-

¹⁶⁹ Konrad, Franz-Micahel (2012), *Geschichte der Schule: von der Antike bis zur Gegenwart*, München: Beck; Walter, Uwe (2004), *Die Antike*, Freising: Stark.

¹⁷⁰ Horacije, *Satire* (Hor. sat.) II. 3, 248.

¹⁷¹ Plaut, *Magarci* (Plaut Asin.) 692.s.

¹⁷² Vegecije, *Sažet prikaz vojne vještine*, (Veg. mil.) I, 3: „Sudorem cursu et campetri exercitio collectum nando iuventus abluēbat in Tiberi” I, 10: „Ideoque Romani veteres, quos tot bella ad omnem rei militaris erudiverant artem, campum Martium vicinum Tiberi delegerunt, in quo iuventus post exercitium armorum sudorem pulveremque dilueret ac lassitudinem cursus natandi labore deponeret.

ma odlazio prinijeti žrtvu bogovima na Kapitolu. Nešto slično kao što su efebi radili u Grčkoj¹⁷³.

Mlada se osoba sada posvećuje *javnom životu* koji je konačni cilj njegova cjelovitog obrazovanja. Stupa u vojsku i vježba. Naravno, nedostaju mu vojničko znanje i vještina u državnici poslovima. Kako doći do toga? Odsad je život njegova ponajbolja škola. Sudjelujući u vojničkim pothvatima od najjednostavnijeg će vojnika doprijeti do zapovjednika, časnika. Naviknuvši se slušati, naučit će i zapovijedati. Prisustvujući na senatskim sjednicama i pučkim sastancima, dozrijevati će za rukovođenje javnim poslovima. Naći će svog učitelja u kakvom uzornom državniku s kojim će se redovito družiti. Pronaći će si i pravnika od imena i ugleda uz kojega će učiti zakonitosti i praksu prava. S njim će pohađati političke skupštine i sudske rasprave¹⁷⁴.

Prve naznake govorništva

Kroz praksu je mladi Rimljanin postao dosta vješt da sam rukovodi *javnim poslovima* i da govori i nastupa u skupštinama. Narav Rimljana i politički događaji omogućili su stvaranje krepke, jedre, iako koji put i malo nezgrapne, rječitosti i govornika koji su se njome služili kao svojim najvažnijim oružjem. Takvi su bili stari Brut¹⁷⁵, Valerije Poplikola¹⁷⁶, Klaudije (10.-54.)¹⁷⁷, Flaminije¹⁷⁸, Kornelije¹⁷⁹ itd. Praktični značaj rimskoga naroda nije omogućavao uspon govorništva do umjetnosti. Važno je bilo dokazati i uvjeriti, a manje stvoriti umjetnički dojam. Glavni predstav-

¹⁷³ Christes, Johannes (1997), *Jugend und Bildung im antiken Rom: zu Grundlagen römischen Lebens*, Bamberg: Buchner.; Christes Johannes (2006), *Handbuch der Erziehung und Bildung in der Antike*, Darmstadt: Wiss. Buchges.

¹⁷⁴ Karras, Margret (1981), *Kindheit und Jugend in der Antike: eine Bibliographie*, Bonn: Habelt in Komm.

¹⁷⁵ Marko Junije Brut (Marcus Junius Brutus) bio je tribun u Rimskoj Republici. Nakon Suline smrti bio je prebačen za zapovjednika vojnih snaga u Cisalpinu. Ciceron ga je smatrao osobom koja je imala velika znanja i krasne vještine na području javnog i privatnoga prava.

¹⁷⁶ Publije Valerije Poplikola (Publius Valerius Poplicola) čiji nadimak znači „narodni prijatelj” umro je 503. On je bio jedan od četiri rimska aristokrata, a radio je na zabacivanju monarhije postavši tako rimskim konzulom i svojevrsnim začetnikom Rimske Republike

¹⁷⁷ Tiberije Klaudije (Tiberius Claudius Caesar Augustus) bio je rimskim carem od 41-45. te članom Julio-klaudijeve dinastije. Sposoban i učinkovit administrator, ambiciozni graditelj koji je dao sagraditi mnoge nove ceste, akvadukte i kanale u Carstvu. Osobno zainteresiran za zakon, predsjedao je javnim parnicama pri čemu se znalo dnevno izreći na desetke presuda.

¹⁷⁸ Gaj Flaminije (Gaius Flaminius) je bio rimski konzul.

¹⁷⁹ Kornelije centurion bio je prvi pogani koji se prema *Djelima Apostolskim* obratio na kršćanstvo.

nik toga i takvog govorništva bio je cenzor Katon, zastupnik rimske rječitosti lišene tuđega utjecaja, uzor govornika kojeg se predstavljalo kao “*orator est vir bonus dicendi peritus*”, govornik kao dobar čovjek i stručnjak u govorenju. “*Laudationes funebres*”, kao posebna vrsta rimskog besjedništva, bile su idealna prilika za vježbanje i pokazivanje govorničkog znanja. Njihova čuvstvena i naglašeno rodoljubna strana omogućavala je razvoj znatno integralnije ličnosti. U kasnijem i čisto sudbenom i političkom govorništvu Rimljani će, “*nati rebus agendis*”, pokazati veliku vještinu usred političkih i građanskih borbi. Sve je to bila idealna te istovremeno praktična prilika za rimskog mladića da razvija svoj talent govornika i pravnika, drugim riječima, javne osobe¹⁸⁰.

Zaključak

Cilj ovoga istraživanja bio je pokazati autohtonost starorimskoga odgoja premda je u njegovu neposrednom okruženju, Grčkoj, s velikim potencijalom postojalo nešto što je imalo svoju pedagošku specifičnost koja će se znatno više reflektirati u drugoj fazi rimskoga odgoja. Ovom potonjom ovdje se namjerno nije bavilo upravo zato da bi se ostalo što vjernijim zadanom cilju iz kojega je onda nastao i naslov ovoga rada, a pritom odmaklo od udomaćenog i uobičajenog promišljanja starorimskoga odgoja kako u nas tako i u svjetskoj pedagoškoj literaturi. Što je pritom istraživanje pokazalo? To, naime, da se u suvremenim pedagoškim istraživanjima uglavnom ne govori o starorimskom odgoju kao zasebnom, posebnom, specifičnom pa stoga i autohtonom, odnosno da se o njemu, što pokazuje i ovaj rad, može i treba govoriti kao autohtonom, a da se odmah i nužno ne kreće od grčkog utjecaja, kako onog spartanskoga tako i atenskoga. Što, a na osnovi ovoga istraživanja, karakterizira autohtoni starorimski odgoj, a čega pak nema u onom starogrčkom ili barem nema u toj mjeri? Prvo, da je kod Rimljana kao „odgojni cilj“ bilo osiguravanje funkcioniranje države, a ne pojedinca što je doduše postojalo i kod spartanskoga odgoja, ali ne na takav način i ne u tom obliku. Naime, Rim je osmislio i instalirao svoje specifične odgojno-obrazovne strukture koje su to omogućavale i u koje je ugrađen utjecaj rimskoga svijeta običaja tj. tradicije, odnosno utjecaj „odgojnoga postupka“ na „odgojne sadržaje“. Tome su bile podređene i u tom su smjeru djelovale i vrlo specifične rimske „odgojne instance“ poput „*pater familias*“ i „*mater familias*“ što u susjedstvu, Grčkoj, ne postoji. U tom su se duhu koristili ideali, uzori uprisutnjeni kroz ratne odnosno ratarske vrline i vještine, cjelokupni sklop funkcioniranja rimske

¹⁸⁰ Wooten, Cecil (2001), *The orator in action and theory in Greece and Rome*, Leiden: Brill; Cicero, Marcus Tullius (2006), *Political speeches*, Oxford: Oxford Univ. Press.

obitelji. Na toj dobro osmišljenoj i dobro korištenoj osnovi potom niču, rastu i šire se najprije niže „odgojne ustanove“ kao što su: „litterator/ludi magister“ u suvremenom pedagoškom izričaju – osnovnoškolski učitelj, „ludus litterarius (litterarum)“ – osnovnoškolski kurikulum, „prima litterarum elementa“ – osnovna škola, a potom i srednja odgojno-obrazovna ustanova kao što je „grammaticus“ – srednjoškolski nastavnik te se pojavljuju i prve naznake visokoga odgojno-obrazovnoga ustrojstva kroz vizuru obrazovanja retora (rhetor), odnosno govornika. Pritom treba kazati da u starorimskom odgoju i obrazovanju nije važna ni velika ugladenost u riječi i držanju, ni posebno lijepi tjelesni izgled, ni širenje prostora za rast i razvoj pojedinca, koliko neposredna korist od svega toga što se radi i poduzima za državu kao eminentni odgojni cilj. Odgoj i obrazovanje mladog Rimljanina u republikansko vrijeme nisu bili preširoki, ali se zato insistiralo na onome što je Rim smatrao bitnim i važnim. „Civis Romanus sum“, rimski sam građanin, što su neki Rimljani s ponosom izgovarali, oslikava ondašnje društvo koje u prvi plan stavlja razboritost, ozbiljnost, radinost, umjerenost, junaštvo, poštenje, domoljublje kao stožerne kreposti te dobi te središnji „odgojni sadržaj“ koji je znatno utjecao i na sam odgoj od najmanjeg uzrasta pa do punoljetnosti. Upravo te vrline provlačile su se kroz „školske tekstove“ i vježbale u krugu „školske naobrazbe“. Doduše, vrijeme koje dolazi, a pod grčkim utjecajem, donijet će više prosvjete i još razrađeniju naobrazbu, no neće uvijek i istovremeno biti u prilog izvornih rimskih vrlina. Sve većim napučivanjem Rima pa i samim Grcima, njegovim tehničiranjem, vanjskim sjajem i pompom, dotadašnje etičke vrijednosti ubrzano odlaze u pozadinu. *Obitelj* gubi na važnosti i ugledu, rastače se moral naročito kad je riječ o višim društvenim slojevima.

Autochthonous Ancient Roman Education

Summary

The objective of this research is to show the autochthony of ancient Roman education, although in neighbouring Greece there existed a great potential of a specific pedagogical quality that came to be reflected significantly more in the second phase of Roman education. This latter phase is deliberately not in the focus here for two reasons: to remain as close as possible to the set objective of the research, pronounced in the title of the paper, and to distance ourselves from the common and prevalent way of dealing with ancient Roman education in pedagogical literature in Croatia and worldwide. What has this research shown? That, namely, contemporary pedagogical research does not treat ancient Roman education as separate, specific and therefore autochthonous, but that ancient Roman education can and should be treated as such, without necessarily starting from the analysis of the Greek influence, whether Spartan or Athenian. What then, based on this research, characterizes autochthonous ancient Roman education that cannot be found in ancient Greek education or at least not to a great extent? First of all, that the fact that Romans gave priority to the functioning of the state as an “educational goal” over the individual, which did also characterize the Spartan education but not in the same way and not in the same form. Namely, Rome designed and implemented its specific educational structures that led to the achievement of set objectives and that relied on the Roman customs i.e. tradition, which means that “educational procedure” influenced “educational contents”. Many specific ancient Roman “educational instances”, like “pater familias” and “mater familias”, not present in neighbouring Greece, were subordinated to that tradition and were developed in the direction of respecting it. Role models and ideals, embedded in military and agricultural virtues and skills and the entire way of functioning of a Roman family, were pursued in that spirit. “Educational institutions” developing and spreading based on that well-reflected foundation include: “litterator/ludi magister“, who corresponds to the elementary school teacher in the contemporary discourse of pedagogy, “ludus litterarius (litterarum)” – the elementary school curriculum, “prima litterarum elementa” – the primary school, then higher-level, conditionally speaking secondary, educational institution of “grammaticus” – the secondary school teacher, and the first appearance of the higher education system

in the form of orator (“rhetor”) education. It is thereby important to point out that ancient Roman education gave no big significance to great refinement in speech or conduct, beautiful outward appearance, or the widening of space for individual growth and development, but rather to direct benefits that can be accrued from education for the state as the major educational goal. Education of a young Roman man was not very extensive during the Republic, but it insisted on what Rome considered to be relevant and important. “Civis Romanus sum” (*I am a Roman citizen*), an utterance pronounced with pride by some Roman citizens, depicts the basic social values of the time like prudence, solemnity, moderation, heroism, honesty, and patriotism, as well as the central “educational content” that significantly influenced education then from early childhood to the coming of age. The mentioned virtues were present in “school texts” and trained within “school education”. It is true that the ensuing period, under the Greek influence, brought more established education and more elaborated training, but not always necessarily contributing to the original Roman virtues. The rise in population, including the Greek, mechanization, and outer glow and pomp pushed the former ethical values to the background in Rome. *Family* lost its importance and reputation and morality corroded, especially in higher social strata.

Keywords: ancient Roman education, state, mos maiorum, pater/mater familias, litterator, ludus litterarum, grammaticus, rhetoric.

